

Əlyazması hüququnda

TELMAN İMAN OĞLU İMANOV

MÜASİR İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ
BAZARININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

5308.01 – «Ümumi iqtisadiyyat»

İqtisad üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş
dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I - 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə
yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: Azərbaycan Respublikasının əməkdar
müəllimi, iqtisad elmləri doktoru,
professor
Telman Əlihüseyn oğlu Hüseynov

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü
iqtisad elmləri doktoru, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

AMEA-nın müxbir üzvü
iqtisad elmləri doktoru, professor
Əli Xudu oğlu Nuruyev

Azərbaycan Respublikasının əməkdar
elm xadimi, iqtisad elmləri doktoru,
professor
Əli Qənbər oğlu Əlirzayev

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Memarlıq və İnşaat**
Universiteti

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 fevral 2015-ci il saat 11-də
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının nəzdindəki B/D 02.141.
Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1010, Bakı şəhəri, Azadlıq prospekti 34, ADNA

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının
kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 24 yanvar 2015-ci il tarixində göndərilmişdir.

B/D 02.141. Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, t.e.d., professor

Ə.M.Əliyev

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin sonlarında iqtisadi müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikası dünya birliyinə özünün müstəqil inkişaf yolu ilə daxil olur. Ölkəmizin milli müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması, tam suveren dövlət kimi fəaliyyətə başlaması xalqımızın tarixində misli bərabəri olmayan nailiyyətdir. Bu gün Azərbaycanın uğurlarının təməlinə Ümummilli lider H.Əliyev və onun davamçısı, ölkə prezidenti İ.Əliyevin həyata keçirdiyi düşünülmüş iqtisadi siyasət və iqtisadi islahatlar durur. Sabit, dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu siyasət ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasına, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə edilməsinə xidmət edir. Ölkə iqtisadiyyatının hansı formada inkişaf etdirilməsi isə bu gün baş verən gərgin intellektual fəaliyyətdən və bazar islahatlarının aparılması səviyyəsindən çox asılıdır. Müasir şəraitdə islahatların aparılması mövcud iqtisadi sistemdə köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə, təsərrüfatçılıqda köhnə forma və metodların ləğv edilməsinə, iqtisadiyyatda bazar mexanizminin tətbiqi və genişləndirilməsinə, müxtəlif mülkiyyət formalarının meydana gəlməsinə və bu əsasda bazar subyektlərinin sərbəst fəaliyyətinin təminatına istiqamətlənmişdir.

Bir iqtisadi sistemin keyfiyyət baxımından yenisi ilə əvəz edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının yenidən qurulması iqtisad elmi qarşısında bir çox problemlər meydana çıxarmışdır ki, onlardan ən başlıcası ayrı-ayrı bazar subyektlərini tələb olunan kəmiyyətdə və keyfiyyətdə, lazımi vaxtda və zəruri yerdə istehsal vasitələri ilə təmin etmək və ilkin yaranma mənbəyindən son təyinat məntəqəsinə qədər material axınlarının hərəkətini optimallaşdırmaqdan ibarətdir. Bazar təsərrüfatçılığa keçidlə əlaqədar olaraq qeyd edilən fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsi zamanı yaranan iqtisadi münasibətlər əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Bununla əlaqədar bazar iqtisadiyyatına adekvat olaraq material resurslarının hərəkətinə xidmət göstərən mübadilə sferasının formalaşması problemi, eləcə də istehsal vasitələrinin tədavülü sferasında uzun müddət hökmranlıq etmiş maddi-texniki təchizat sisteminin köklü formada dəyişilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu, istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı ilə bağlı məsələlərin kompleks həlli ilk öncə bir sistemə mənsub olan iqtisadi münasibətlərin keyfiyyətcə yenisi ilə əvəz edilməsi zamanı meydana çıxan çox böyük çətinliklərin aradan qaldırılmasından asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal vasitələri bazarına iqtisadi

subyektlər (istehsalçı, istehlakçı, institut və ya vasitəçilər, onların infrastrukturunu) arasında məcmu iqtisadi münasibətlər sistemi kimi baxılır. İstehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafında əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasında rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın yaradılmasına və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə köməklik göstərən yüksək məhsuldarlığa malik məhsul və xidmətlər istehsalı üçün maddi baza yaratmaqdan ibarətdir.

Buna görə istər Azərbaycan Respublikasında, istərsə də MDB ölkələrində sivil bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq iqtisadi islahatlar kursunu strateji və taktiki baxımdan davam etdirmək məqsədilə istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı ilə bağlı elmi mübadilələrin aparılması xüsusilə aktualıq kəsb edir və bir çox tədqiqatların mühüm problemləri sırasına daxil edilir. Bu ciddi problemin müzakirəsi heç də təsadüfi deyil.

Birincisi, ilkin təsərrüfat sistemləri - istehsalçılar arasında əmtəə mübadiləsi funksiyasını həyata keçirən istehsal vasitələri bazarında bir çox sahələrin, müəssisə və təşkilatların bazar münasibətləri üçün xarakterik olan maraqları çarpazlaşır.

İkincisi, ictimai sistemin normal fəaliyyəti və inkişafı üçün özünün xüsusi ictimai təyinatına görə istehsal vasitələri bazarı makroiqtisadi səviyyədə mal-material qiymətliyərinin həm istehsalı, həm də tədavülü ilə bağlı ikili funksiyaları yerinə yetirir və buna görə də o, hər şeydən əvvəl əmtəə-pul münasibətləri üzrə mövcud imkanları qiymətləndirmək üçün həssas struktur hesab edilir. Məhz buna görə də tədavül sferası, o cümlədən istehsal vasitələri bazarı, hər şeydən əvvəl bazar forması və strukturunu qəbul edir.

Üçüncüsü, bu bazar vasitəsilə iqtisadiyyatın digər sahələrinin (sektorlarının) tənzimlənməsi mexanizmi müəyyənləşir, yerinə yetirəcəyi vəzifə və funksiyalar aşkar edilir, investisiya axınlarının hərəkət istiqamətləri əsaslandırılır. Bununla əlaqədar olaraq, ümumbazar prinsipləri əsasında qurulan istehsal vasitələri bazarının digər xarakterik cəhəti həm də ondan ibarətdir ki, o, xüsusi müəssisələrin və kiçik sahibkarlıq sektorunun yaranmasının bir növ təminatçısına çevrilir.

Bütün bu qeyd olunanlar tədqiqat işinin mövzusunun seçilməsini və onun aktuallığını əsaslandırmağa imkan verir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Bütünlükdə bazarın formalaşmasının nəzəri və metodoloji problemləri Abalkin L.İ., Asselya Q.A., Bryu S.L., Dornbus R, Fişer S., Fridman M., Kene F., Keynes J., Makkonel K.R., Marşall A., Marks K., Petti U., Rikkardo D., Smit A., Tirolya J.P.,

Xayek F.L. və başqa görkəmli iqtisadçı alimlərin elmi əsərlərində bu və ya digər səviyyədə araşdırılmışdır.

Bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı prosesi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan mürəkkəb münasibətlər kompleksini əhatə edir. Bunların hərtərəfli öyrənilməsi və sistemli istifadə olunması bazar mexanizminin hərəkətverici qüvvəsinin reallaşması, bazarın tənzimləmə imkanlarından, bazarın idarə edilməsi forma və metodlarından tam istifadə üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Ümumbazar sisteminin tərkib hissəsi hesab edilən istehsal vasitələri bazarının formalaşmasının bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində müxtəlif aspektləri Rusiya Federasiyası və Ukrayna Respublikasının alimlərindən Afanasyev N.V., Baskin A.İ., Bokov V.V., Qolikova E.A., Qordon M.P., Kaluçin V.K., Karnauxov S.M., Koldin V.S., Kostoqladov D.D., Limarev V.Y., Meşkov A.A., Mirotina L.N., Nesteroviç N.V., Novikov D.T., Novikov O.A., Purluk V.M., Proçenko O.D., Semenov N.S., Tyapuxin A.P., Uvarov S.A., Şerbakov V.V. və digərlərinin aparıcıları elmi araşdırmalarda öz əksini tapmışdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq respublikamızda istehsal vasitələri bazarının makroiqtisadi təhlili və bazar tipli inkişaf amillərinə əsaslanan tədqiqi iqtisadçı alimlər Allahverdiyev H.B., Axundov Ş.Ə., Feyzullabəyli İ.Ə., Cəbiyev R.M., Hüseynov T.Ə., Novruzov V.T., Məmmədov C.C., Meybullayev M.X., Paşayev K.P., Rzayev P.Q., Şəkərəliyev A.Ş., Səmədzadə Z.Ə., Səmədov A.H., Yuzbaşıyeva G.Z. və başqaları tərəfindən aparılmış və istehsal vasitələri bazarının inkişafı ilə bağlı bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu tədqiqatlarda göstərilən problemin ayrı-ayrı cəhətləri öyrənilmiş, elmi-praktiki baxımdan böyük əhəmiyyətə malik nəticələr əldə olunmuşdur.

Lakin bu sahədə aparılan tədqiqatları yüksək qiymətləndirərək qeyd etmək lazımdır ki, istehsal vasitələri bazarı kompleks şəkildə deyil, yalnız onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlər tədqiq edilmişdir.

Beləliklə, problemin aktuallığı və respublikamızda kifayət qədər öyrənilməməsi, onun mühüm elmi və praktiki əhəmiyyəti tədqiqatın seçilməsini əsaslandırmışdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ölkəmizdə bazar münasibətlərinin formalaşması xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla makroiqtisadi səviyyədə istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafının nəzəri-metodoloji məsələlərini araşdırmaq, qloballaşma şəraitində sözügedən bazarın formalaşması və inkişafını şərtləndirən başlıca meyarların qarşılıqlı əlaqələndirilməsi əsasında bu sahədə elmi

istiqaməti müəyyənləşdirmək, yeni keyfiyyət meyillərini aşkar etmək və müvafiq problemin həlli ilə bağlı kompleks təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Mövcud məqsədə uyğun olaraq tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- bazar iqtisadiyyatına transformasiyanın ümumi qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla istehsal vasitələri bazarının formalaşması təmayüllərini və spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- iqtisadi resursların “istehsalçı-istehlakçı” tsikli üzrə hərəkəti zamanı istehsal vasitələri bazarının iqtisadi subyektləri və real bazar vəziyyətindən asılı olaraq onların məqsəd və vəzifələrini aşkar etmək;
- istehsal vasitələri bazarının formalaşmasının sosial-iqtisadi şərtlərini aşkara çıxarmaqla bazarın perspektiv inkişafı baxımından hər bir amilin təsir imkanlarını qiymətləndirmək;
- iqtisadiyyatın transformasiyası prosesində əmtəə tədavülünün iqtisadi təbiəti, funksiyaları və strukturunu genişlənən iqtisadi münasibətlər aspektindən əsaslandırmaq;
- təsərrüfatçılığın bazar modeli əsasında istehsal vasitələrinin tədavülü prosesinin iqtisadi mahiyyətini təhlil edərək, bu prosesin bazar tarazlığı şərtlərini müəyyənləşdirmək;
- istehsal vasitələri bazarının konyunkturasının və inkişaf ənənələrinin hərtərəfli öyrənilməsinə söykənən marketinqin istehsal vasitələrinin tədavülü sisteminin inkişafında yeri və rolunu əsaslandırmaq;
- inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmaqla respublikamızda istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun konseptual əsaslarını və inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- iqtisadi subyektlərin bazara məhsulyeridilişinin idarəedilməsi sistemini formalaşdırmaq məqsədilə məhsulyeridilişinin ümumi qanunauyğunluqlarını, məhsulyeridilişi prosesinin iqtisadi mahiyyətini və fəaliyyət mexanizmini aşkar etmək;
- istehsal vasitələri bazarının infrastruktur elementi kimi məhsulyeridilişinin nəqliyyat təminatını təhlil etməklə onun yaxşılaşdırılması yollarını müəyyən etmək;
- institusional münasibətlər baxımından istehsal vasitələrinin istehsalçıdan istehlakçıya qədər əlverişli hərəkətini təmin edən topdansaş vasitəçilərinin iqtisadi funksiyalarını əsaslandırmaq və bazar şəraitində onların fəaliyyət strategiyasını işləyib hazırlamaq;
- müasir iqtisadi şəraitdə istehsal vasitələri bazarının idarəedilməsi məqsədilə topdansaş bazarında istehsal vasitələri ticarətinin mövcud vəziyyətini analitik qiymətləndirmək;

- təchizat-satış fəaliyyətinin təşkili vasitəsi kimi lizin qin istehsal vasitələri bazarının idarəetmə sistemində yeri və rolunu analitik qiymətləndirmək;

- inkişaf edən bazar münasibətləri sistemində istehsal vasitələri bazarının inkişaf konsepsiyasını işləyib hazırlamaq məqsədilə sözügedən bazarın tənzimlənməsinin prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- bazar təsərrüfatçılığının xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq istehsal vasitələri üzrə tədarük siyasəti və onun fəaliyyət mexanizmini formalaşdırmaq;

- mövcud iqtisadi şəraitin tələbləri baxımından istehsal vasitələri bazarının inkişafının proqnozlandırılması üzrə metodiki tövsiyələr işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın predmetini Azərbaycan Respublikasında istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı ilə bağlı yaranan iqtisadi münasibətlər sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini istehsal vasitələri bazarı təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasını sivil istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı dünyanın və ölkəmizin aparıcı alimlərinin son illərdə apardıqları fundamental və tətbiqi xarakterli tədqiqatların əsas müddəaları və nəticələri, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair qanun və Dövlət Proqramları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və Nazirlər Kabinetinin qərarları, normativ hüquqi sənədlər təşkil edir.

Problemin nəzəri hissəsinin işlənilib hazırlanması zamanı tarixi və məntiqi-nəzəri təhlil üsulları tətbiq edilmiş, ekspert qiymətləndirmə, eləcə də ümumi anlayış və kateqoriyalardan konkret iqtisadi proseslərə istiqaməti müəyyənləşdirən deduktiv metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işi sistemli və müqayisəli təhlil prinsipi üzərində qurulmuş, statistik və qrafik metodların tətbiqinə üstünlük verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi materialları, Respublikanın İqtisadi İnkişaf, Nəqliyyat, Maliyyə, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliklərinin, “Azərkontrakt” ASC-nin statistik və hesabat materialları, İnternet saytları təşkil edir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir.

- bazar iqtisadiyyatının spesifik xüsusiyyətləri, qanunauyğun-

luqları və iqtisadiyyatın assosial transformasiyası istiqamətində mövcud olan boşluqlar nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı probleminə ilk dəfə kompleks şəkildə baxılmışdır;

- ölkə iqtisadiyyatının bazar transformasiyasının təhlili və xarici ölkələrin bazar təsərrüfatçılığı təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi əsasında istehsal vasitələri bazarının formalaşması xüsusiyyətləri və spesifik cəhətləri əsaslandırılmışdır;

- istehsal vasitələri bazarının formalaşmasının sosial-iqtisadi şərtləri əsaslandırılmaqla istehsal vasitələrinin spesifik xüsusiyyətləri, onların mübadiləsi prosesinin səciyyəvi cəhətləri, istehsal və istehlakın coğrafiyasından asılı olaraq hər bir amilin təsiretmə imkanları tədqiq olunmuşdur;

- makro və mikro səviyyədə son istehlakın spesifik cəhətləri nəzərə alınmaqla istehsal vasitələrinin tədavülünün konseptual əsasları işlənilib hazırlanmış və təsərrüfatçılığın bazar modeli əsasında istehsal vasitələrinin tədavülü prosesində logistik bazar tarazlığı şərtləri müəyyənləşdirilmişdir;

- marketing fəaliyyəti üzrə qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında istehsal vasitələri bazarında marketingin geniş tətbiqi üçün elmi tövsiyələr işlənilib hazırlanmışdır;

- istehsal vasitələri bazarının infrastruktur təminatının yaradılması, inkişaf etdirilməsi onun eləcə mövcud fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- müasir iqtisadi şəraitdə bölgü kanallarının formalaşdırılması zamanı ticarət vasitəçiləri və onların sayının müəyyənləşdirilməsi metodikasını işlənilib hazırlanmış, sahibkarlığın ticarət vasitəçilik növünün inkişaf əhəmətləri aşkar edilmişdir;

- makroiqtisadi aspektdən istehsal vasitələri bazarının idarəedilməsi qiymətləndirilmiş və onun inkişaf istiqamətləri göstərilmişdir;

- iqtisadi subyektlərin bazara məhsulyeridilişinin idarəedilməsini əsaslandırmaq məqsədi ilə hər bir bölgü kanalından istifadəni təyin edən faktorlar aşkar olunmuş, məhsulyeridilişi sistemində çəkilən xərclərin minimumlaşdırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir;

- iqtisadi mühitin qeyri-müəyyənlik səviyyəsinə adekvat olaraq topdansatış ticarətin idarəedilməsinin yeni mexanizminin formalaşdırılması zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- ölkəmizdə istehsal vasitələri bazarının tənzimlənməsi meyilləri müəyyənləşdirilmişdir;

- bazar təsərrüfatçılığının xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq istehsal vasitələri üzrə tədarükət siyasəti və onun fəaliyyət mexanizmi formalaşdırılmışdır;

- istehsal vasitələri bazarının inkişafının proqnozlaşdırılması üzrə konseptual tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır;

Əsas müdafiə olunan müddəalar:

- istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafına şərait yaradan istehsal vasitələrinin tədavülünün konseptual əsaslarının işlənib hazırlanması;

- təsərrüfatçılığın bazar modeli əsasında istehsal vasitələrinin tədavülü prosesində logistik bazar tarazlığı şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- istehsal vasitələri bazarında marketinqin tətbiqi üçün elmi tövsiyələrin işlənib hazırlanması;

- istehsal vasitələri bazarının infrastruktur təminatının yaradılması və istehsal vasitələrinin mübadilə prosesinin təşkilində onun mövcud fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- müasir iqtisadi şəraitdə bölgü kanallarının formalaşdırılması məqsədi ilə ticarət vasitəçiləri və onların sayının müəyyənləşdirilməsi metodikasının işlənib hazırlanması;

- iqtisadi mühitin qeyri-müəyyənlik səviyyəsinə adekvat olaraq topdansatış ticarətinin idarəedilməsi üzrə yeni mexanizmin əsaslandırılması;

- ölkəmizdə istehsal vasitələri bazarının tənzimlənməsi meyllərinin müəyyənləşdirilməsi;

- istehsal vasitələri bazarının inkişafının proqnozlaşdırılması üzrə konseptual tövsiyələrin işlənib hazırlanması.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti makrosəviyyədə istehsal vasitələri bazarının dayanıqlı vəziyyətinin və rəqabətqabiliyyətinin təmin edilməsi, respublikanın sənaye potensialının, iqtisadi subyektlərin maddi-texniki təminatı və məhsul satışının yaxşılaşdırılması, istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun kompleks inkişafı ilə bağlı müxtəlif təklif və tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir. Bu təklif və tövsiyələrdən istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı üçün əsas istiqamətləri müəyyənləşdirən qanunvericilik, proqnoz və proqram xarakterli sənədlərin işlənib hazırlanmasında, sosial-iqtisadi proseslərin təhlili və proqnozlaşdırılmasında, ali məktəblərdə “Logistika”, “Marketing”, “Bazar infrastrukturunu”, “Maddi-texniki təchizatın iqtisadiyyatı, təşkili və planlaşdırılması”, “Əmtəə bazarının proqnozlaşdırılması” kimi

fənlərin tədrisi prosesində, eləcə də elmi-tədqiqat işlərində istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və nəticələrin tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas nəzəri müddəaları və tədqiqat işindən irəli gələn əməli təkliflər “Sumqayıt: Ekologiya və İnkişaf” elmi-praktiki konfransında (Sumqayıt,1999), Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının 80 illik yubileyinə həsr edilmiş Respublika elmi-praktiki konfransında (Bakı, 2007), Fövqəladə hallarda təhlükəsizliyin idarə olunması” üzrə IV Beynəlxalq simpoziumunda (Bakı,2007), Dünya Ekonomisinin Gelişim paradigması: Piyasa və Ötesi” Avrasya Sosial Bilimler Forumunda (Bakı, 2012), Экономика и современный менеджмент: теория и практика”adlı Beynəlxalq elmi-praktiki konfransında (Novosibirsk, 2012), “Экономика и управления в XXI веке: тенденция и развития” (TP-6) adlı VI Beynəlxalq elmi-praktiki konfransında (Novosibirsk,2012), “Экономика, финансы, менеджменты: проблемы и перспективы развития” adlı Beynəlxalq elmi-praktiki konfransında (Xarkov,2012), “European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches” adlı Beynəlxalq elmi-praktiki konfransında (Ştutqart,2012), Экономика и управления: анализ тенденций и перспективы развития” (AT-1) adlı Beynəlxalq elmi-praktiki konfransında (Novosibirsk,2012); Экономика и управления: проблемы и перспективы” adlı Beynəlxalq elmi-praktiki konfransında (Dnepropetrovsk,2013) məruzə edilmişdir.

Dissertasiya işində əldə edilmiş əməli təkliflər Azərbaycan Respublikası Dövlət Kontrakt Korporasiyası “Azərkontrakt” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən tətbiq edilmişdir. Arayış №01-S –08 yanvar 2009.

Tədqiqat materiallarından dövlət hakimiyyət və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən iqtisadi islahatların konseptual müddəalarının işlənib hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin çap edilməsi. Dissertasiya işinin məzmunu və nəticələri ümumi həcmi 21 çap vərəqi həcmində monoqrafiyada, iki metodik vəsaitdə və həcmi 30 çap vərəqindən çox olan 40-a yaxın jurnal məqaləsi, müxtəlif Beynəlxalq və Respublika elmi-praktiki konfransların materiallarında çap edilmiş tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin quruluşu və həcmi. Tədqiqat işi giriş, beş fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 378 səhifə olmaqla 24 cədvəl, 16 şəkil, 5 qrafik, 17 əlavə və 212 adda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN STRUKTURU

GİRİŞ

I FƏSİL. İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ BAZARININ FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

- 1.1.İstehsal vasitələri bazarının formalaşması qanunauyğunluqları və spesifik cəhətləri
- 1.2.İqtisadi subyektlər, istehsal vasitələri bazarında onların maraq və məqsədləri
- 1.3. İstehsal vasitələri bazarının formalaşmasının sosial-iqtisadi şərtləri

II FƏSİL. BAZARA TRANSFORMASIYA ZAMANI İSTEHSAL VASİTƏLƏRİNİN TƏDAVÜLÜNÜN KONSEPTUAL ƏSASLARI

- 2.1.Bazar iqtisadiyyatında əmtəə tədavülünün iqtisadi təbiəti, funksiyaları və strukturu
- 2.2.Təsərrüfatçılığın bazar modeli əsasında istehsal vasitələrinin tədavülü prosesi və bazar tarazlığı
- 2.3.İstehsal vasitələrinin tədavülü sisteminin inkişafında marketinqin yeri və rolu

III FƏSİL. İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ BAZARININ İNFRA-STRUKTUR TƏDQIQI

- 3.1.İstehsal vasitələrinin tədavülünün infrastruktur əsasları
- 3.2.Topdansatış bazarında məhsulyeridilişinin nəqliyyat təminatı
- 3.3.Topdansatış vasitəçiləri, bazar şəraitində onların fəaliyyət strategiyası

IV FƏSİL. İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ BAZARININ İDARƏ-EDİLMƏSİNİN MAKROİQTİSADI ASPEKTLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

- 4.1.İqtisadi subyektlərin bazara məhsulyeridilişinin idarəedilməsi
- 4.2.Topdansatış bazarında istehsal vasitələri ticarətinin təşkili
- 4.3.Lizinq-istehsal vasitələri bazarında təchizat-satış fəaliyyətinin təşkili vasitəsi kimi

V FƏSİL.AZƏRBAYCANDA İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ BAZARININ İNKİŞAFININ PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

- 5.1.İnkişaf edən bazar münasibətləri sistemində istehsal vasitələri bazarının tənzimlənməsi meylləri
- 5.2.Tədarük siyasəti və onun hazırlanması mexanizmi
- 5.3.İstehsal vasitələri bazarının inkişafının proqnozlaşdırılması

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı

Əlavələr

DİSSERTASIYA İŞİNİN QISA MƏZMUNU

Təqdim olunan dissertasiya işinin məzmunu və nəticələri aşağıdakı ən mühüm və ümumiləşdirilmiş müddəalarda şərh olunmuşdur:

1. Bazar münasibətləri sisteminin tələblərinə uyğun istehsal vasitələri bazarının formalaşması qanunauyğunluqları

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatına transformasiyası bütün sferaları, sektorları və sahələri əhatə edir. Əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılmasının sürəti və dərinliyi bu sahələrin, sferaların və sektorların səciyyəvi cəhətlərindən və əlamətlərindən asılı olaraq müxtəlifdir. Müəyyən spesifik cəhətlər istehsal vasitələri bazarı üçün də xarakterikdir.

İqtisadiyyatın bu sahəsində yeni iqtisadi sistemin tələbləri baxımından keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılması zamanı baş verən gecikmələr və ya bazar islahatları üzrə həyata keçirilən tədbirlərin ardıcıl olmaması bazarın hərəkətverici qüvvəsindən tam və hərtərəfli istifadə edilməməsinə və eləcə də bazar tələbindən irəli gələn struktur dəyişikliklərinin aparılması üçün iqtisadi islahatlara və investisiya proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İqtisadiyyatın bu sahəsinin əhəmiyyətinin və rolunun nəzərə alınmaması, habelə onun tələb olunan səviyyədə və dərəcədə qiymətləndirilməməsi bütünlüklə bazar münasibətlərinin qurulmasına və mübadilə sferasının fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu hər şeydən əvvəl aşağıda qeyd edilən bir sıra obyektiv amillərlə şərtlənir:

Birincisi, uzun illər istehsal və material resurslarının mübadiləsi sferasında mütləq hökmranlığa malik olan maddi-texniki təchizat sistemi bazar yönümlü iqtisadi islahatların aparılması nəticəsində əsaslı surətdə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qaldı. İqtisadiyyatın bu sektoruna aid edilən müəssisə və təşkilatlar dövlətsizləşdirilərək istehsal-kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən müxtəlif təşkilatı-hüquqi formalı müstəqil təsərrüfat subyektinə çevrildilər. Nəticə etibarilə yeni iqtisadi şəraitdə istehsal vasitələrinin istehsalçısı və istehlakçısı arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin yeni forması kimi formalaşan istehsal vasitələri bazarı çıxış edir.

İkincisi, bazar təsərrüfatçılığı sisteminə keçidlə bağlı olaraq yeni iqtisadi şəraitdə qiymətin rolu həm istehsalçı və istehlakçının qarşılıqlı münasibətinin nəticəsi, həm də material resurslarından səmərəli istifadə edilməsi vasitəsi kimi durmadan artır.

Üçüncüsü, istər istehsal vasitələri bazarının, istərsə də ona xidmət göstərən infrastruktur sahələrinin formalaşması istehsal resurslarından səmərəli istifadə olunması vasitəsinə çevrilir, istehsal vasitələrinin istehsalına çəkilən faydalı məsrəfləri qiymətləndirməyə, istehsal vasitələrini iqtisadiyyatın sahələri və sferaları arasında rəşional bölüşdürməyə şərait yaradır.

Dördüncüsü, həm ölkədaxili, həm də dünya təsərrüfat sistemində inteqrativ əlaqələrin artması ilə müşahidə edilən bazar iqtisadiyyatında istehsal-kommersiya fəaliyyətinin ağırlıq mərkəzinə çevrilən tədavül sferasında xərclərin artması bazar fəaliyyətinin yeni - optimal formasının axtarılıb tapılmasını və xərclərin minimumlaşdırılmasını aktuallaşdırdı.

Bazar təsərrüfatçılığı şəraitində istehsal vasitələri bazarı ümumi bazar konyunkturasına nisbətən həssas struktur hesab olunur. Bu bazar vasitəsilə iqtisadiyyatın digər sahələrinin (sektorlarının) tənzimlənməsi mexanizmi müəyyənləşir, yerinə yetirəcəyi vəzifə və funksiyalar aşkar edilir, investisiya axınlarının hərəkət istiqaməti əsaslandırılır. Bununla əlaqədar olaraq ümumbazar prinsipləri əsasında qurulan istehsal vasitələri bazarının digər xarakterik cəhəti həm də ondan ibarətdir ki, o xüsusi müəssisələrin və kiçik sahibkarlıq sektorunun yaranmasının bir növ təminatçısına çevrilir.

İstehsal vasitələri bazarının “xüsusi” keyfiyyəti, sosial-iqtisadi sistemdə yeri, oynadığı rol və funksiyaya görə müəyyənləşdirilir. Bu bazarın konkret kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərinin müəyyənləşdirilməsi onun səviyyəsi ilə məhdudlaşmamalıdır. İstehsal vasitələri bazarı nə özü-özünə formalaşır, nə də inkişaf edir. Bu bazar özünün ətraf mühitində mövcud olan şərtlər və fəaliyyət göstərən qanunauyğunluqlarla determinələşdirilir.

Makroiqtisadiyyatın nisbi mənada müstəqil vəsiləsi və təkrar istehsal prosesinin isə bütünlükdə üzvü hissəsi kimi çıxış edən istehsal vasitələri bazarı özünün təşəkkülü prosesində geniş spektrli iqtisadi təşkilatı, institusional və digər əlaqə və münasibətlərin uçota alınmasını nəzərdə tutur. Bu zaman istehsal vasitələri bazarının formalaşması prinsipinə yeni sosial - iqtisadi sistemin təşəkkül tapdığı bir şəraitdə baş verdiyindən onun genezisi bazarın yetkinliyi, müasir inkişaf mərhələsi, keyfiyyət baxımından onun təkamülü haqqında müəyyən təsəvvürlərə söykənməlidir.

İstehsal vasitələri bazarının formalaşması prosesinə bazarın mahiyyəti və iqtisadi məzmununu hərtərəfli öyrənməyə imkan verən əsaslan-

dırılmış makroiqtisadi yanaşma tələb olunur. Məsələlərin bu kontekstdən həlli zamanı istehsal vasitələri bazarı təkcə istehsal vasitələrinin tədarükəti və satışını həyata keçirən müəyyən müəssisə və təşkilatlar toplusu kimi deyil, eyni zamanda bazar infrastrukturunu, kompleks bazar institutları və qanunvericilik bazasını özündə birləşdirən mürəkkəb altsistem kimi nəzərdən keçirilir.

2. İstehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafını şərtləndirən sosial-iqtisadi meyarların müəyyənləşdirilməsi

Azərbaycanda istehsal vasitələri bazarının formalaşması problemlərinə (iqtisadi, siyasi, hüquqi, mənəvi, institusional) mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və idarəçilik sistemindən irəli gələn problem kimi dəyərləndirmədən yan keçməklə dayanıqlı inkişaf mexanizminin tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır. Hər şeydən əvvəl problemin mürəkkəbliyini və çoxsubyektivliyini diqqət mərkəzində saxlamaqla dəyərləndirmək, davamlı və təkrarlanan həlli mexanizmini yaratmaq aşağıda qeyd edilən bir sıra sosial-iqtisadi şərtlərin yerinə yetirilməsini tələb edir:

- ölkənin siyasi cəhətdən müstəqilliyi. Siyasi cəhətdən azad olmayan dövlət müstəqil milli iqtisadiyyatın qurulması üçün zəruri olan bütün komponentləri hərəkətə gətirmək imkanlarından məhrum olduğundan sözün əsl mənasında bütün digər bazarlar kimi istehsal vasitələri bazarını da sərbəst formalaşdırma bilməz. Siyasi müstəqillik sivilizasiyalı, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının yeganə olmasa da əsas şərtidir;

- mülkiyyət plüralizmi. Demokratikləşdirmə məzmunu ifadə edən, bazar iqtisadiyyatının təbiətinə tam uyğun gələn yeni mahiyyətli fərdiləşmiş rəngarəng mülkiyyət formalarının təşəkkülü prosesi obyektiv qanunauyğunluğun nəticəsidir. İnkişaf etmiş qərb və şərq ölkələrinin tarixi təcrübəsi təsdiq etmişdir ki, çoxpilləli mülkiyyət formaları iqtisadiyyatda müasir, normal, sivil əmtəə münasibətləri üçün geniş meydan açır. Yalnız belə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf meyli bazar münasibətlərinin digər ünsürlərinin formalaşması və fəaliyyətinə həlledici təsir göstərir;

- mülkiyyət hüququnun toxunulmamazlığı. Maddi obyektlərə aid edilən və heç kimə maddi nemət təqdim etməyən bu hüquq forması ancaq fəaliyyət göstərən mülkiyyət formalarını müdafiə edir və nizamlayır. O, hər bir fərdin mənimsəmə (“mülkiyyət” kateqoriyasının məzmununda müəyyənəddici amil) prosesindəki fəaliyyətini, onun nəyi əldə edə bilməsini müəyyənləşdirir. Məhsul istehsalçılarının istehsal vasitələri və öz əməyinin nəticələri üzərində sahiblik, istifadə və

sərəncam vermək hüququ cəmiyyətdə maddi nemətlərin insanlar tərəfindən mənimsənilməsinin üç əsas forması olmaqla insanların həyatı üçün zəruri olan və mənimsənilən bütün maddi nemətləri təyin edir. Sahiblik, istifadə və sərəncam vermək hüququ nəinki bir ictimai-iqtisadi sistemin digərindən fərqlənmə xüsusiyyətlərini, o cümlədən də ayrı-ayrı mənimsəmə (sahibliyin hərəkətverici qüvvəsi) obyektlərinin müxtəliflik xüsusiyyətlərini də özündə ehtiva edir. Sivil bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənimsəmə çox saylı mövcud mülkiyyət formaları, tipləri, növlərinin yaranması ilə daha da mürəkkəb struktur xarakteri alır;

- subyektlərin iqtisadi müstəqilliyi. Bazar təsərrüfatının effektiv fəaliyyəti üçün vacib şərt heç kimin təsirinə məruz qalmayan (gəlirlərin bir hissəsinin dövlət tərəfindən bu və ya digər vergi formasında alınmasına baxmayaraq) subyektlərin mövcudluğu və azad (müasir iqtisadi şəraitdə mütləq mənada sərbəst iqtisadi subyekt mövcud deyil) iqtisadi fəaliyyətidir.

Təsərrüfat subyektlərinin maksimum müstəqil, azad fəaliyyətinin təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın, o cümlədən istehsal vasitələri bazarının formalaşması üçün zəruri olan bütün komponentləri, istehsal amillərini hərəkətə gətirmək, bazara daxil olmaq və ya çıxmaq haqqında sərbəst idarəetmə qərarları qəbul etmək, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə kollektiv, eləcə də bütövlükdə cəmiyyət qarşısında tam cavabdehlik məsuliyyəti daşımaqla yanaşı, eyni zamanda təsərrüfat fəaliyyəti zamanı yarana biləcək bütün növ iqtisadi-siyasi yönümlü maneələrin aradan qaldırılması üçün imkanlar yaradır;

- hüquqi bazanın yaradılması. Ölkədə qanunvericilik normalarının formalaşması təsərrüfat subyektlərinin ideal hərəkət modelinin axtarılıb tapılması və müqabil sayılan iqtisadi davranışlar sisteminin müəyyənləşdirilməsindən keçir. Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, ideal hərəkət modeli düşüncəsi bazar iqtisadiyyatı ideologiyası və bu sistemin prinsipləri ilə həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan bir araya sığmır. Odur ki, ölkədə sahiblikarlıq fəaliyyətinin beynəlxalq praktikada qəbul edilmiş normaların tələblərinə uyğun formada həyata keçirilməsinə istiqamətlənən qanunvericilik mexanizminin ideal inkişaf modelinə təminat yaratması üçün ilk növbədə formalaşan hüquqi baza ilə iqtisadi inkişaf göstəriciləri arasında, eləcə də qanunların formalaşması indikatorları ilə qanunların reallaşması indikatorları arasında sərt asılılıq gözlənilməlidir;

- azad rəqabət prinsipi və rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi. Bazar iqtisadiyyatının həvəsləndirici motivi hesab edilən və işgüzar

aktivliyi stimullaşdıran rəqabət və rəqabət şəraitinin istehsalçı və vasitəçi strukturlar arasında mövcudluğu onun inkişafının əsas atributudur. Azad rəqabət bazar iqtisadiyyatı sisteminin daxili immanent xassəsi kimi onun formalaşması prosesində fəaliyyətə başlayır və getdikcə geniş təsir dairəsinə malik olur.

Rəqabət mübarizəsi nəticə ehtibarı ilə istehsal məsrəflərinin azaldılmasına stimulyar yaradır, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edir, istehsalçıların və istehlakçıların diferensiasiyasına gətirib çıxarır;

- iqtisadiyyatda süni inhisarçılığın (iri miqyaslı istehsalçıların ittifaqının) yaranmasına yol verilməməsi. İnhisarçılıq, təsərrüfat subyektlərinin mövcud sistem daxilində istehsal vasitələrinə hansı münasibətdə olmasından asılı olmayaraq iqtisadi fəaliyyəti deformasiyaya uğradaraq təkrar istehsalın normal gedişini pozur. İnhisarçılıq, özü tənzimlənən bazar iqtisadi mexanizminin fəaliyyətini dayandırır və mübadilə sferasında material axınlarının optimal idarəedilməsi imkanlarının aradan qaldırılması da daxil olmaqla iqtisadi sferada bütün neqativ halların əmələ gəlməsinə səbəb olur;

- sərbəst qiymətqoyma imkanları. Azad bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətində, bazar mexanizminin optimal işləməsində bir iqtisadi alət kimi qiymət kateqoriyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qiymətin yaranması əsaslarının metodologiyasından və məhsulun qiymətinin onun dəyərindən kənarlaşması zəruriliyindən asılı olmayaraq ictimai zəruri məsrəflərin məcmusunu özündə ifadə edən qiymət həmişə cəmiyyətin mühüm iqtisadi vasitəsi olub və olmaqdadır. Təklifedilməz həqiqət ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin bütün iqtisadi, sosial, eləcə də bazar problemləri məhz qiymət müstəvisində çarpazlaşır. Bu da bazar münasibətləri sisteminin tələbləri baxımından məhsul və xidmətlərə tələb və təklif (həcm və səviyyəsindən asılı olaraq) nisbətləri əsasında cəmiyyətin və iqtisadiyyatın maraqları naminə sərbəst qiymətqoyma imkanları yaradır. Qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi ancaq və ancaq tənzimlənən bazara xas olan tədbirdir. Sərbəst qiymətlərsiz bazar mümkün olmadığı kimi bazar və bazar strukturlarında sərbəst qiymətsiz mövcud ola bilməz;

- dövlət idarəmə orqanlarının təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə total müdaxiləsinin yolverilməzliyi. Ümummilli mənafeələrin əsas təminatçısı kimi çıxış edən dövlət bütövlükdə cəmiyyətin, eləcə də ayrı-ayrı vətəndaşların maraqlarını qorumaq (yaxud qoruyur), lokal səviyyəli mənafe tarazlığının formalaşması yönündə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə total müdaxilə yox, iqtisadi prosesləri tənzimləməli-

dir;

• bazar infrastrukturunu. İctimai əmək bölgüsünün dərinləşməsinin nəticəsi olaraq təşəkkül tapan çox saylı bazar subyektləri arasında yeni iqtisadi münasibətlər qurmaq və qloballaşan dünyada inkişaf etmiş ölkələrlə xarici iqtisadi əlaqələri genişləndirmək üçün ölkəmizdə bazar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi obyektiv reallığın təzahür formasıdır. İstehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun spesifik xüsusiyyəti ayrı-ayrı müstəqil bazar iştirakçıları arasında təsərrüfat münasibətlərini üzvü əlaqələndirməkdən ibarətdir.

Zəruri bazar infrastrukturunu (birja, audit palataları, kommertiya bankları, informasiya texnologiyaları, konsaltinq komissiyaları, gömrük sistemi, logistik və marketinq mərkəzləri, xüsusi iqtisadi zonalar və c.) təşəkkül tapmadan sözügedən bazarın, bütövlükdə isə bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyətini təmin etmək qeyri-mümkündür.

İstehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı şərtləri ictimai təkrar istehsalın mühüm elementi, həlqəsi kimi bazarın ümumi və klassik formada başa düşülməsinə imkan verir.

Ümumi bazarın tərkib hissəsi sayılan istehsal vasitələri bazarı müxtəlif iqtisadi strukturların qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən mürəkkəb sistemdir. İxtiyari elementin mövcud olmaması və fəaliyyətsizliyi iqtisadi sistemin inkişafına birbaşa neqativ təsir göstərir.

Bazar münasibətlərinin təşəkkül tapması ilə əlaqədar olaraq istehsal vasitələri bazarının formalaşmasının nəzəri baxımdan əsaslandırılmasında bir sıra ekzogen və endogen amillər toplusu mühüm rol oynayır.

Ölkənin iqtisadi və texnoloji inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq istehsal vasitələri bazarının formalaşması prosesinə bilavasitə təsir göstərən bütün amilləri həm xarakterinə, həm də bazara təsiretmə dərəcəsinə (əsas və dövryyə istehsal fondlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri, istehsal vasitələrinin bazara irəlilədilməsinin spesifik mexanizmi, məcmu faydalılığı maksimumlaşdırmağa çalışan istehlakçıların davranışı, davranış prinsipləri və s.) görə ayrı-ayrı qruplara bölmək mümkündür. İstehsal vasitələri bazarına təsiretmə dərəcəsinə görə amillərin belə qruplaşdırılması hər bir növ istehsal vasitələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən, eləcə də onların mübadiləsi ilə bağlı proseslərin xarakterik cəhətlərindən, istehsal və istehlakın coğrafiyasından asılı olaraq aparılır.

Respublikamızda əmtəə bazarının tələblərinə uyğun iqtisadiyyatın başlıca proporsiyalarını dəyişdirmək, ölkə qarşısında duran problemləri həll etmək, milli iqtisadiyyatda iqtisadi resursları səfərbər edib hərəkətə

gətirmək, rəqabət üstünlüklərini reallaşdırma bilmək və müvafiq siyasəti formalaşdırmaq üçün mütləq hər bir amilin istehsal vasitələri bazarının formalaşmasına təsir dərəcəsini nəzərə almaq və düzgün dəyərləndirmək lazım gəlir. Bu sahədə müşahidə olunan paradoksal cəhət ondan ibarətdir ki, faktoroloji məlumatlar əsasında qiymətləndirmələr, hər bir amilin təhlil müstəvisinə gətirilmə dərəcəsi və onlardan faydalanma əmsalları müxtəlifdir. Bütün bu kimi “kənarlaşmalara” baxmayaraq yanaşma istiqamətinin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd olunmalıdır ki, iqtisadi, təbii, struktur, təşkilat və elmi-texniki amillər birbaşa təsir “çəkisinə” malikdirsə, ümumi xarakterli ikinci qrup amillər içərisində siyasi, sosial və demografik amillər dolayı təsir effekti baxımından böyük əhəmiyyət daşıyırlar.

3. İstehsal vasitələri bazarının formalaşmasına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi

Müasir iqtisadi şəraitdə məhsul istehsalçıları qarşısında duran ən vacib problem istehlakçı tələbini dolğun ödəməklə yüksək bazar mənfəətinə nail olmaq üçün istehsal məsrəflərini və məhsulun tədavül sferasında saxlanması və hərəkəti ilə bağlı xərcləri azaltmaqdan ibarətdir. “Resursların bölüşdürülməsindəki çeviklik onların məsrəf edilməsindəki dəqiqlikdən daha qiymətlidir” prinsipindən çıxış edən istehsal vasitələri bazarının subyektlərinin davranış tərzlərindəki tranzitivlik, istehlakın çoxnövlülüyü və davamlılığı bir qayda olaraq sözügedən bazarda mövcud olan konyunktur vəziyyətdən asılıdır. İstehsal vasitələri bazarının konyunktur vəziyyəti isə ölkənin iqtisadi vəziyyətini əks etdirən ümumi iqtisad təyinatlı amillərlə müəyyənləşdirilir.

İqtisadi və sosial inkişafın ən aparıcı istiqaməti, bütün sahələrin inkişaf amili və həyat səviyyəsinin akumulyatoru hesab edilən ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımına, onun istehsal strukturunun və istehlak məqsədlərinin dayanıqlığına nail olunması ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biridir.

2010-cu ildə ÜDM-də 5,0 faiz artım müşahidə edilsə də, 2005-2010-cu illərdə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf sürəti dünyada ən yüksək səviyyəyə qalxmış və bu illər ərzində onun orta artım sürəti 18,5% təşkil etmişdir. Son beş ildə ÜDM-in orta illik artım tempi 2000-2005-ci orta göstəricisini 4,2 dəfə üstələməklə MDB-nin orta illik dinamikasından da 2 dəfə sürətli olmuşdur. Bu sürətli artım hesabına ilk dəfə 2012-ci ildə adambaşına düşən ÜDM istehsalı 5884,5, orta aylıq əmək haqqı isə 398,4 manat təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci ilin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisədə 4,3 və 3,2 dəfə çoxdur. Nəticədə Azərbaycan

can adambaşına ÜDM istehsalına görə MDB ölkələri arasında 2004-cü ildəki 8-ci yerdən 2012-ci ildə 4-cü yerə qalxmışdır. Nəzərə alsaq ki, son 20 il ərzində dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri adambaşına düşən ÜDM-in həcmi ikiqat artırmaq üçün təqribən 35-37 il vaxt sərf etməli olmuşlar, onda son illərdə ölkəmizdə baş verən iqtisadi artımın dünyada analoqu olmadığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur (bax.cədvəl 1).

Cədvəl 1

Azərbaycanın əsas iqtisadi və sosial göstəricilərinin dinamikası

İllər	ÜDM (mln. AZN)	ÜDM-in illik artımı, %	Adambaşına düşən ÜDM- in həcmi, AZN	Bütün maliyyə mənbələri hesabına investisiyalar, milyon. AZN	İnvestisiya-ların illik artımı, %	İnvestisiyaların ÜDM-ə nisbəti, %	Orta aylıq əmək haqqının artımı, %
1995	2133,8	88,2	282,1	480,7	3,1d	22,6	4,1d
2000	4718,1	111,1	593,2	1289,8	99,7	27,3	120,2
2005	12522,5	126,4	1494,3	6733,4	115,7	53,7	124,2
2008	40137,2	110,8	4603,7	13328,0	128,7	33,2	127,2
2009	35601,5	109,3	4033,2	10475,0	78,6	29,4	108,6
2010	41574,7	105,0	4653,3	13929,0	132,9	33,5	109,1
2011	52082,0	100,1	5752,9	17048,8	120,7	32,7	364,2
2012	53995,0	102,2	5884,5	20251,1	118,8	37,5	398,4

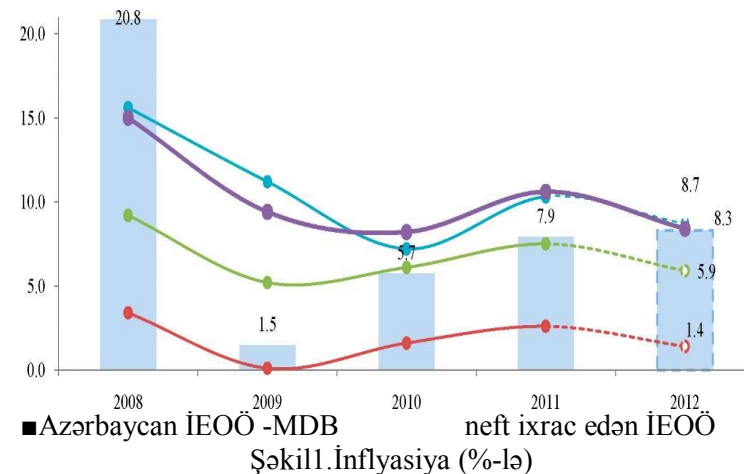
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və Mərkəzi Bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

ÜDM-in istehsal strukturunun 1/5 hissəsini təşkil edən sənaye məhsulları istehsalı sahəsində 2000-2005-ci illərdə müvafiq olaraq 6.9 və 33.5 faiz, 2010-cu ildə qlobal iqtisadi böhranın təsiri nəticəsində bir qədər az - 2.2% artım olsada, 2012-ci ildə bu sahədə 2.3% geriləmə müşahidə olunmuşdur. Sənaye məhsullarının ÜDM-də xüsusi çəkisi 2005-ci ilə nisbətən 10.3% bənd azalmış, 2010-cu illə müqayisədə isə 10.9% bənd artaraq 64.0% təşkil etmişdir. İstehsal təyinatlı tədbirlərin aparılmasının nəticəsi olaraq 2012-ci ildə 64.3% xüsusi çəkiyə malik istehsal sahələrinin ÜDM-də payı artmış, qeyri-istehsal sahələrinin payı isə bir qədər azalmışdır.

Respublikanın ümumdövlət tələbatının ödənilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun formalaşması və istifadəsi istiqamətlərini müəyyənləşdirən maliyyə sektorunun səmərəli fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının stabil inkişafının təminatçısıdır. Aparılan təhlil göstərir ki, 2005-2012-ci illərdə dövlət büdcəsinin gəlir və xərc hissəsi 8 dəfə,

müvafiq olaraq 2012-ci ilin yekunlarına görə büdcənin gəlirləri əvvəlki ilə nisbətən 10.1 və xərcləri isə 13.1% artmış, 135.0 milyon manat profitli dövlət büdcəsi ÜDM-də 0.3% paya malik olmuşdur. Cari ilin sonuna Dövlət Neft Fondunda cəmləşən 34.2 milyard dollar vəsaitin böyük bir hissəsi ölkənin dövlət büdcəsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

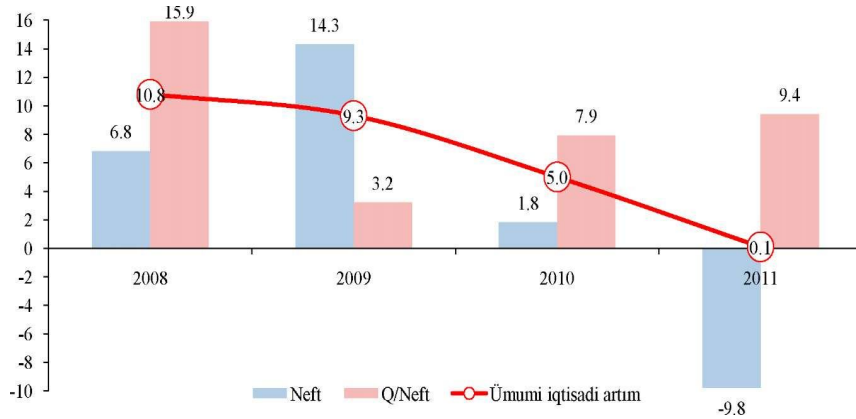
2012-ci ildə dünya iqtisadiyyatında inflyasiya proseslərinin güclənməsi və məcmu tələbin canlanması fonunda ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması təmin edilmişdir. Fəaliyyətini inflyasiyanın berrəqəmli səviyyədə saxlanılması, manatın məzənnəsinin və maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi kimi strateji hədəflərə yönəldən Azərbaycan Mərkəzi Bankının apardığı ekonometrik hesablamalar əsasında müəyyən edilmişdir ki, hesabat ilində illik inflyasiyanın 47%-i monetar, 53%-i isə qeyri-monetar faktorların təsiri altında formalaşmışdır. Dövlət tərəfindən tənzimlənən malların və mövsümü volatilliyə malik məhsulların qiymət dəyişmələrindən təmizlənərək hesablanan orta illik baza inflyasiyası 1.6% təşkil etmişdir. Bütövlükdə, son üç ildə Azərbaycanda orta illik inflyasiya MDB və neft ixrac edən inkişaf etmiş ölkələrə (İEOÖ) nisbətən aşağı olmuşdur. 2012-ci ildə ölkənin ticarət əməkdaşlığına daxil olan inkişaf etmiş ölkələrdə 1.6%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 6.6%, neft ixrac edən ölkələrdə 8.8% və ümumilikdə isə ticarət əməkdaşlarında 4.8% inflyasiya qeydə alınmışdır ki, bu da Azərbaycandakı inflyasiyadan 5.1% bəndi çoxdur (bax. şəkil 1).

Mənbə: Beynəlxalq Balyuta Fondu və Dövlət Statistika Komitəsi

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi və transmissiya mexanizminin formalaşmasında əsas üsürlərdən hesab edilən inflyasiya gözləntilərinə görə ölkəmizdə 2013-cü il üçün orta illik inflyasiya həddi Beynəlxalq Valyuta Fondu və Asiya İnkişaf Bankının son hesablamalarına əsasən 6% proqnozlaşdırılır ki, bu da MDB ölkələri ilə müqayisədə 1.7% bəndi aşağıdır.

2012-ci ildə qlobal iqtisadiyyatda “yenidən tarazlaşma” və maliyyə riskləri fonunda iqtisadi artım templərinin dünya təcrübəsində nadir hallarda qarşılaşan dərəcədə yüksək həddə çatmışdır. Bu mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi artım templəri, eləcə də valyuta ehtiyatlarının artım templəri ölkənin xarici börclərinin artım templərini xeyli üstələmişdir (bax. şəkil 2).

Şəkil 2. İqtisadi artım %-lə

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

“Makroiqtisadi bufer” kimi çıxış edən ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 2012-ci ildə 14% artaraq 46.0 milyard dolları ötmüşdür ki, bu da başqa müqayisəli yanaşmada qeyri-neft sektorunun əmtəə və xidmət idxalını təqribən 3 il ərzində (gəlirli ölkələrin yalnız 20%-də kifayətlik səviyyəsi 11 aya qədərdir) maliyyələşdirmək üçün yetərli hesab oluna bilər. Bu bir daha onu göstərir ki, ölkə, toplanmış cari ehtiyatlar hesabına özünün beynəlxalq iqtisadi reytingini daha da yaxşılaşdırmaqla bəra-

bər ən kritik qlobal şəraitdə belə yaxın illər ərzində öz maliyyə ehtiyatlarını fasiləsiz qarşılamaq gücündədir. Bunun nəticəsi olaraq ölkənin Xalis Beynəlxalq İnvestisiya mövqeyi əlverişli hesab olunur. Hal-hazırda xarici dövlət borclarından 8 dəfə yüksək olan strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-ə nisbəti təxminən 70%-ə yaxındır və bu göstəriciyə görə ölkəmiz dünyada ilk 15-liyə daxildir.

Neft hasilatı və ixracının, buna müvafiq olaraq neft gəlirlərinin və onun ölkəyə daxil olan hissəsinin artması son illər pula olan tələbatı kəskin sürətdə artırır. Pul kütləsinin orta illik artım sürətinin nəticəsi olaraq iqtisadiyyatın neftdən kənar sahələrinin monetarlaşma-pulla təchiz olunma səviyyəsi 13.3%-lik həddi aşaraq 24.8%-ə çatmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, 2012-ci ildə pul təklifinin artımı iqtisadiyyatın tələbinə uyğun olmuş, manatla geniş pul kütləsi 25.5%, pul bazarı isə 27.1% artmışdır. İl ərzində manatın nominal effektiv məzənnəsinin nisbətən ucuzlaşması, pul kütləsinin artımı “Monetar Şərait İndeksinin (MŞİ) ümumən yumşaq qalmasına imkan vermişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların dəstəklənməsi və ayrı-ayrı prioritet lahiyələrin (xüsusilə investisiya) maliyyələşdirilməsini həyata keçirən dövlət borcu ilə bağlıdır. Dövlət mütəmadi olaraq borc bazarında çıxış edir. 2012-ci ilin 1 iyul tarixə beynəlxalq maliyyə qurumları və digər kredit təşkilatları ilə 10.3 milyard dollar məbləğində kredit sazişləri imzalanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici borcun qiymətləndirilməsi zamanı əsasən üç: xarici borcların ÜDM-ə, ixrac edilən məhsul və xidmətlərə, eləcə də dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət edilməsi ilə bağlı xərclərin ixrac edilən məhsul və xidmətlərə nisbəti kimi mühüm göstəricilərdən istifadə olunur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, Maastrixt standartlarına görə xarici borcun ÜDM-də xüsusi çəkisi 60%-lik həddi keçdikdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi şübhə altına alınır. Ölkənin xarici dövlət borcunun ümumi məbləği borclu təşkilatların təqdim etdiyi məlumata görə 2013-cü ilin əvvəlinə yol verilən həddən 7.0 dəfə az-5.7 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bu da ÜDM-in 8.3%-ə bərabərdir. Xarici dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət edilməsi ilə bağlı xərclərin həcmi 427.7 milyon dollar olmaqla ixrac edilən məhsul və xidmətlərə nisbəti 1.8%, yəni yol verilən həddən 11 dəfə aşağı olmuşdur. İstər ÜDM-də, istərsə də ixrac edilən məhsul və xidmətlərə nisbətə (23.8%) xarici dövlət borcunun dinamikasının təhlili bu göstəricinin kifayət qədər sabit olmasını göstərir. Adambaşına düşən xarici borcların xüsusi çəkisinə gəldikdə isə Azərbaycan MDB

ölkələri içərisində Özbəkistan istisna olmadla digər ölkələrdən xeyli aşağıdır və bu məbləğ 2012-ci il üçün 610.1 dollar səviyyəsində qərarlaşmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, xarici borclar üzrə kreditlərin silinməsi üçün ayrılmış müddət uzandıqca ödəniləcək faiz dərəcələri də mütənasib olaraq artır (5 ildən 10 ilədək 6.8%; 10 ildən 20 ilədək 46.3%; 20 ildən çox olduqda 46.9%).

Azərbaycanın malik olduğu zəngin təbii sərvətlərdən və böyük sənaye potensialından səmərəli istifadə etmək üçün investisiya prosesinin canlandırılması son dərəcədə aktual problemdir. Xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında xüsusi rol oynayır. Ölkənin son illərdə sabit inkişaf tempi investisiya axınlarının artmasına (ikinci və üçüncü mərhələdə sərmayə qoyuluşlarının orta illik artım templəri 31% və 34%) səbəb olmuşdur. 2012-ci ildə iqtisadiyyata bütün mənbələr üzrə 2025110.0 milyon manat və ya 25777.8 milyon dollar həcmində investisiya qoyulmuşdur ki, onunda 40.0%-i xarici, 60.0%-ə yaxını isə daxili investisiyalar təşkil etmişdir. Xarici investisiyaların 4287.8 milyon dolları və ya 41.6%-i neft sənayesinə, 6026.2 milyon dolları və ya 58.4%-i isə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmişdir (bax.cədvəl 2).

Cədvəl 2

Iqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyaların strukturu
(mln. ABŞ dolları)

İllər	Bütün mənbələr üzrə iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar	Xarici sərmayələr	Daxili sərmayələr	Maliyyə kreditləri	Neft sənayesi	Birgə və xarici investisiyalt müəssisələr
2000	1441.4	927.0	514.4	262.9	546.1	118.0
2003	4326.2	3371.0	955.2	238.3	2972.4	45.4
2005	7118.5	4893.2	2225.3	698.4	3799.9	230.5
2008	16222.0	6847.4	9374.6	2357.9	3350.7	494.1
2009	13033.5	5488.6	7564.9	1438.3	2412.7	624.4
2010	17354.8	8247.8	9343.6	3405.9	2955.3	659.6
2011	21588.9	8673.9	12915.0	3692.5	3407.8	886.0
2012	25777.8	10314.0	15463.8	3135.5	4287.8	1094.5

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Sərmayə qoyuluşunda daxili investisiyaların payının 60%-ə çatması və artım tempinin çox yüksək olması yeni bir mərhələnin daha bir xüsusiyyətini-2008-ci ildən başlayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatında daxili investisiyaların təkcə dinamikliyinə görə yox, həm də dəyər ifadəsində üstələməsi faktını ortaya qoydu.

Hal-hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların çoxunun neft sektoruna qoyulmasını məqbul hesab etmək olmaz. Əlbəttə, bu sahədə son illərdə müəyyən müsbət irəliləyişlər nəzərə çarpır. Məsələn, 2003-cü ildə xarici investisiyaların 88,2%-i neft sənayesinə yönəldilirdisə sonrakı illərdə (2008-ci ildə 48.9%, 2009-cu ildə isə 44.1%) getdikcə azalmalar baş vermiş və 2012-ci ildə 41.5%-ə düşmüşdür. Investisiyalar həm də maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas aspektlərindən biridir. Investisiyanın təhlükəsizliyinin hədd göstəricisi ümumi investisiya qoyuluşunun ÜDM-də payıdır. Bu baxımdan 2012-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən bütün mənbələr üzrə ümumi investisiya qoyuluşlarının ÜDM-də payı 37.5% (22.5%-ni daxili, 15.0%-ni isə xarici investisiyalar) təşkil etmişdir.

Azərbaycan üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, əgər üçüncü mərhələyədək təkcə xarici deyil, daxili investisiyaların da xeyli hissəsi neft sektoruna yönəldilirdisə, son illər daxili investisiyaların 95%-dən çoxu qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir. Qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyalar son beş ildə 6,2 dəfə artmışdır. Bu sektora investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə kapitalı 100 milyon ABŞ dolları həcmində olan Respublika Dövlət İnvestisiya Şirkəti yaradılmış və fəaliyyəti dövründə bu şirkət qeyri-neft sektoruna 55 milyon manat məbləğində investisiya qoyuluşu həyata keçirmişdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, hökumət, ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli şaxələndirilmiş inkişafının daha bir göstəricisi hesab edilən qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirməkdədir. Ölkə başçısının müəyyən etdiyi davamlı inkişaf strategiyasının başlıca istiqamətlərindən olan qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlərin aparılması nəticəsində bu sektorda ÜDM-in 2009-cu il ərzində real artımı ümumdünya maliyyə-iqtisadi böhran şəraitində 3.2%, 2012-ci ildə isə 2.2%-ə çatmışdır.

Azərbaycanda müşahidə olunan yüksək dinamizim və neft gəlirlərinin həzm edə bilmədiyi ölçüdə və intensivlikdə ölkəyə daxil olması milli valyutanın sürətlə möhkəmləndirilməsinin, yüksək inflyasiyanın, emal sənayesinin, eləcə də iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalı sahələrinin inkişafının ləngiməsi səbəbi kimi çıxış edir. Həmin amillərin təsiri

ilə həm makroiqtisadi, struktur, həm də regional xarakterli tədbirlər görülmədikdə bu risklərin törədəcəyi fəsadlar da güclənir. Bunu gözləmədən neft amilinin üstün roluna əsaslanan inkişaf modelinin müsbət məqamlarından faydalanmaqla optimal inkişaf modelinə keçidi asanlaşdıran tədbirlər həyata keçirilməlidir.

4. Təsərrüfatçılığın bazar modeli əsasında istehsal vasitələrinin tədavülü prosesi və bazar tarazlığı şərtləri

Müasir təsərrüfatçılıq praktikasında material resurslarının hərəkəti üzrə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən obyektiv üç əsas: əmtəə istehsalı, əmtəə mübadiləsi və material istehlakı sferası mövcuddur. Obyektiv reallıq ondan ibarətdir ki, qeyd edilən sferalar arasında bu gün ağırlıq mərkəzi məhz tədavül sferasının üzərinə düşür. Müasir təsərrüfatçılıq praktikasında istər nəzəri, istərsədə praktiki baxımdan prinsiplə əhəmiyyət daşıyan əmtəə tədavülü sferasının yerinə yetirdiyi funksiyalar və onların malik olduğu səciyyəvi cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə məhz bu sferanın bazar iqtisadiyyatının inkişafında yeri və rolu, onun daxili fəaliyyət mexanizmi və bütövlükdə cəmiyyətə verəcəyi iqtisadi faydanın aşkar edilməsi kontekstindən yanaşılmalıdır.

Əmtəə tədavülü bazar iqtisadiyyatının mürəkkəb təşkilatı-iqtisadi mexanizmini özündə birləşdirir və bu sferaya daxil olan müəssisə və sahələr əmtəələrin istehsalçıdan istehlakçıya hərəkət zəncirinə səmərəli xidmət göstərilməsinə istiqamətlənməklə vahid sistemi formalaşdıraraq dinamik inkişaf edir.

Əmtəə mübadiləsinin konkret formasının (bilavasitə əmtəə mübadiləsi $\Theta-\Theta$; pulun köməkliyi ilə əmtəə mübadiləsi $\Theta-P-\Theta$; əmtəənin tədavülü $P-\Theta-P$) meydana çıxması və inkişafı təsərrüfatçılığın üç əsas (insan tələbatının qeyri-məhdudluğunun bəlli olması, material resurslarının məhdudluğu və əmək bölgüsü) fundamental bazasına söykənir.

Əmtəə tədavülü əmtəə mübadiləsinin inkişaf etmiş formasını özündə birləşdirir. Mübadilə vasitəsilə bir əməyin məhsulunun əvəzi ekvivalent əsaslarla ödənilməklə digər əmək məhsuluna dəyişdirilir. Mübadilə prosesində yeni məhsul yaranmır, yalnız onun vasitəsilə şəxsi və ya istehsal istehlakı predmetinə çevrilir.

Əmtəə və pul tədavülü proseslərinin qarşılıqlı formada bir-birini şərtləndirmələrinə baxmayaraq onlar nisbi müstəqilliyə malikdirlər və özlərinə məxsus spesifik qanunauyğunluqlara müvafiq inkişaf edirlər. Əmtəə və pul tədavülü proseslərinin əlaqələndirilməsi, dinamik xarakterə malik əmtəə-pul münasibətlərində tarazlığın təmin edilməsi istənilən iqtisadi sistemdə iqtisadiyyatın idarəedilməsi sisteminin mühüm məsələsi

hesab edilir. Ekzogen və endogen faktorların təsir imkanları nəzərə alınmaqla bu məsələnin obyektiv və operativ həlli istehsal vasitələri bazarının formalaşması, inkişafı və tənzimlənməsində açar rolunu oynayır.

Əmtəə və pul tədavülü proseslərinin dialektik vəhdətdə olduğu bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmtəə tədavülü prosesi istehsal vasitələrinin mübadiləsi sferasının fəaliyyət məqsədini ifadə edir.

Bazar iqtisadiyyatının bütün əsas problem və mürəkkəblikləri məhz tədavül sferasında təzahür edir. Tədavül sferası isə öz növbəsində istehsalın tənzimləyicisi kimi çıxış edir. İstehlakçının (alıcının) konkret tələbi məhz mübadilə sferasında təzahür edir və tələbin idarə edilməsinin bazar konsepsiyası hesab edilən marketing əsasında istehsal fəaliyyətinin strateji istiqamətləri müəyyənləşir. Tədavül sferası vasitəsi ilə bazarın özünütənzimləmə mexanizmi fəaliyyət göstərir. Yəni tədavül sferası bütün informasiya, maliyyə, əmtəə-material, nəqliyyat və əmək axınlarının dövr etdiyi mühitdir. Maliyyəsiz bu-logistik axınlar mövcud deyil.

Əmtəə və maliyyə axınları geri dönərlik xassəsinə malikdir: maliyyə axınları məhsulların alınması və ya yerdəyişməsi nəticəsində əmtəə axınlarına, əmtəə axınları isə özlərinin hərəkətinin bu və ya digər mərhələsində maliyyə axınlarına çevrilirlər.

Makrologistik konsepsiya baxımından axınların bir-birini əvəz etməsi tədavül sferasının fəaliyyətini müəyyənləşdirir və axınları xarakterizə edən bütün parametrlər (trayektoriya, güc, intensivlik, sürət) maliyyə təsirlərindən birbaşa asılıdır. Bu konsepsiyanın digər cəhəti maliyyə və əmtəə axınlarının geri dönərliyinin aşkar edilməsindən ibarətdir.

Monetar bazar iqtisadiyyatında mübadilə sferası maliyyə və əmtəə axınlarının dövr etdiyi, yəni ticarətin - alqı-satqı prosesinin həyata keçirildiyi sferadır. Logistik baxımdan mübadilə sferası iqtisadi (material, maliyyə) və informasiya axınlarının dövr etdiyi mühitdir. Bu zaman mübadilənin özünü isə göstərilən axınlar məcmusu kimi interpretasiya etmək olar. Logistik üçün istehsal vasitələrinin ticarəti kifayət qədər əmtəə və maliyyə axınları ilə məhdudlaşır, yəni mübadilə (R) əmtəə (W) və maliyyə axınları (F) çoxluğundan ibarətdir, başqa sözlə:

$R = \{ W, F \}$. Məhsulların mütəmadi qaydada bazar həllini tapması, yəni reallaşması və buna uyğun effektiv istehsalı yalnız və yalnız bazarın ta-razlıq vəziyyətində olduğu zaman mümkündür. Bazar tarazlığı mahiyyətinə görə mübadilədə mövcud olan tarazlıqdır - mübadilə sferasında dövr edən iqtisadi axınların logistik tarazlığıdır.

Real kommersiya praktikasında isə logistik tarazlıq verilmiş sürət və intensivlikdə əmtəə və maliyyə axınlarının optimal trayektoriya üzrə yerdəyişməsi deməkdir. Başqa sözlə, bir tərəfdən istehsal və son istehlakın imtinasız material resursları ilə təmin edilməsi, digər tərəfdən isə məhsulötürücü şəbəkələrdə “məhsulların yığılıb qalması” halının olmasından ibarətdir. Sayca bu meyarlar məcmu ehtiyatların kəmiyyəti formasında ifadə edilə bilər. Logistik tarazlıq yalnız mübadilə sferasının maliyyə mühitində mümkündür.

Əgər məcmu ehtiyatlar əmtəəlik məhsulların yol verilən likvidlik həddini - kəmiyyətini aşıb keçmirsə, onda belə bir hipotez irəli sürmək olar ki, logistik axınlar tarazlıq vəziyyətindədir, yəni

$$V_{\text{istehsal}} + V_{\text{nəqliyyat}} + V_{\text{satis}} < L \quad (1)$$

Burada, V_{istehsal} , $V_{\text{nəqliyyat}}$, V_{satis} uyğun olaraq tədqiq edilən bazar və onun seqmentində müəyyən zaman kəsiyi üçün istehsal, nəqliyyat və satış ehtiyatlarının həcmi; L - yol verilən əmtəəlik məhsulların likvidliyidir. Likvidlik adı altında müəyyən vaxt müddətində konkret məhsulun istehlakçının təklif etdiyi qiymətlə (istehlakçı qiyməti ilə) reallaşdırılması imkanı başa düşülür. Belə bir halda söhbət təcili satışdan gedir və məhsulların bol olduğu bir zaman belə təcili satışın qiyməti adətən konkret bu vaxt müddətində bazar qiymətindən aşağı olur. Bu halda yol verilən likvidlik məcmu ehtiyat formasında mobilizasiya edilən maliyyə vəsaitlərinin məbləği, yəni: $(L+V_0)$ kimi müəyyənləşdirilir (burada V_0 - ehtiyatların dəyəri; b - depozitə görə bank faizləridir).

Məhsulların likvidliyi təcili satış (ləğvetmə) qiymətinin S_t mövcud anda bazar qiymətinə S_b nisbətə ilə ölçülür, yəni:

$$L = \frac{S_t}{S_b} \quad (2)$$

Likvidliyin kəmiyyəti vaxta görə də ölçülür:

$$L(t) = \frac{S_t(t)}{S_b(t)} \quad (3)$$

Əksər əmtəəlik məhsullar üçün likvidlik kəmiyyəti alış zamanı vahiddən kiçik olur və müəyyən müddətdən sonra tədricən sifra qədər azalır, başqa sözlə: $0 < L(t) < 1$

Aydındır ki, likvidliyin minimum yol verilən həddi anbarlarda saxlanılan əmtəəlik ehtiyatların kəmiyyətinə bərabər olmalıdır. Daha doğrusu, əgər ehtiyatların saxlanılmasına çəkilən məsrəflər ehtiyatlaşdırılan məhsulların dəyərindən yüksəkdirsə, onda mexaniki tarazlıq şərtləri aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$V = \sum_{i=1}^n P_k(t) W_i > S_{\text{sax}} \quad (4)$$

$V=S_{\text{sax}}$ bərabərliyindən təcili satış müddəti müəyyənləşdirilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, $V < S_{\text{sax}}$ olquda logistik tarazlıq tamamilə pozulur və bu isə həm məhsul istehsalçılarına, həm də topdanvasitəçilər üçün iqtisadi cəhətdən əlverişli deyil.

Material axınlarının tarazlıq şərti kimi logistik tarazlığı fiziki baxımdan modelləşdirmək üçün laminar axınlardan istifadə olunur. Tarazlığın pozulması burulğan tipli axınların yaranmasına gətirib çıxarır.

Laminar axınlar - verilmiş hərəkət trayektoriyası üzrə sabit, ardıcıl axınlar, burulğan axınlar isə stoxastik, mürəkkəb trayektoriyaya malik qeyri-ardıcıl, xaotik axınlardır. Sonuncu tip axınlar üçün axın parametrlərinin orta ədədi kəmiyyətdən təsadüfi kənarlaşmalar: enib-qalxmalar xarakterikdir. Laminar axınlar müəyyən şəraitdə burulğan axınlara çevrilirlər. Belə keçid yalnız Reynolds ədədinin (R_0) bir neçə kritik – böhran həddini xarakterizə edən ədədi (R_{0b}) keçdikdən sonra başlayır. Özünün fiziki mənasına görə Reynolds ədədi ətalət gücünün satışın intensivliyinə - gücünə nisbətidir. Fiziki aspektdə laminarlıq, yəni tarazlıq şərti $R_0 < R_{0b}$ -dən başqa bir şey deyil. Burada məsələ əsasən ətalətin və satışın intensivliyinin iqtisadi interpretasiyasından ibarətdir.

Əmtəə axınları üçün axınların hərəkətinin ətalətliliyini ehtiyat formasında akkumulyasiya olunan resurs kütləsi (natural və ya dəyər ifadəsində) kimi interpretasiya etmək olar (V). Satışın intensivliyi isə müəyyən zaman kəsiyində satışın həcmi (Q) ifadə edir. Beləliklə, logistik tarazlıq göstəricisini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq mümkündür:

$$R = \frac{V}{Q} < [R_r] \quad (5)$$

Başqa sözlə, logistik tarazlıq əmtəəlik ehtiyatların kəmiyyətinin əmtəəlik məhsulların satış həcminə nisbətidir. Bu göstəricinin satışın ehtiyattutumu kəmiyyətindən ibarət olmasını görmək o qədər də çətin deyil və məlum olduğu kimi bu göstəricinin aldığı ədədi qiymət rəqabətqabiliyyətli səviyyədən yüksək olmamalıdır. Kommersiya praktikasında

bu göstərici, bir qayda olaraq bütövlükdə firma üçün hesablanır və onun aldığı ədədi qiymətlər bazar konyunkturasının dəyişilməsindən asılı olaraq variasiya olunur.

Logistik tarazlığın qiymətləndirilməsinə yuxarıda verilən yanaşma makrosəviyyə ilə bərabər, eyni zamanda hər bir bazar subyekti üçün də əlverişlidir.

Bütün əsas problemlər məhz tədavül sferasında təzahür etdiyindən məhsul istehsalçıları və ya topdansatış vasitəçilərinin satıcı və alıcı kimi çıxış etdiyi bu sferada bazar tarazlığının təmin edilməsi istehsal vasitələrinin mübadiləsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bir tərəfdən istehsal yerlərinin zəruri vaxtda və keyfiyyətdə material resursları ilə təminat səviyyəsi yaxşılaşır, digər tərəfdən isə məhsulötürücü şəbəkələrdə artıq mal-material qiymətlilərinin “yığılıb qalması” halları aradan qalxır, material resurslarının dövretmə sürəti artır.

5. İstehsal vasitələri bazarında rəqabət mühitinin idarəedilməsinin marketing aspektləri

İstehsal vasitələri bazarı - istehsal vasitələrinin bazar dövriyyəsi prosesində istehsalçı, istehlakçı və infrastruktur sahələri arasında yaranan iqtisadi münasibətlər sistemidir.

İstehsal vasitələri bazarı formalaşması problemlərini nəzərdən keçirən iqtisadi ədəbiyyatda obyektin təsviri zamanı “sənaye təyinatlı məhsullar bazarı” və ya “istehsal-texniki təyinatlı məhsullar bazarı” anlayışından tez-tez istifadə olunur. Sənaye təyinatlı məhsullar bazarı anlayışı əsasən marketing nəzəriyyəsində tətbiq edilir və qoyulan problemin tədqiqi baxımından bu anlayışdan istifadə olunması məqsədəuyğun deyil. Çünki, sənaye təyinatlı məhsullar bazarı, bir qayda olaraq, həm istehsal-texniki təyinatlı, həm də xalq istehlakı malları və ərzaq məhsulları istehsal edən sənaye sahələrinin məhsullarını özündə birləşdirir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən son iyirmi ildə sənaye, o cümlədən istehsal vasitələri marketinginə müstəqil bilik sahəsi kimi baxılmasına imkan verən bir qədər yeni keyfiyyət yanaşmaları formalaşmışdır. Bu yanaşmanın ağırlıq mərkəzində əsasən təsərrüfatlararası qarşılıqlı fəaliyyət durur. Daha doğrusu, bu yanaşmanın mahiyyətini diqqətin bir sövdələşmədən bir neşə ardıcıl sövdələşmələrə yönəldilməsi təşkil edir. Çünki, satıcı və alıcının qeyri-bərabər şəraitdə yerləşdiyi istehlakçı marketingində satıcı özünün kifayət qədər passiv alıcını öyrənmək üçün böyük imkanlara malikdirsə və ona aktiv təsir göstərsə, istehsal vasitələri bazarında həm satıcı, həm də alıcı olduqca aktivdir.

Ənənəvi və yeni məhsul arasında effektiv uyğunluğun, ahəngin tapılmasına istiqamətlənən, istehsalın həcmnin artırılması və ya azaldılmasını, məhsulların modernləşdirilməsi və ya istehsaldan çıxarılması haqqında qərarların qəbulunu strateji hədəf seçən müasir marketingin ölkə iqtisadiyyatında tətbiq imkanlarının təhlili göstərir ki, respublikamızda marketingin ayrı-ayrı element və alətlərindən istifadə sahəsində təcrübənin az olmasına baxmayaraq əmtəə, o cümlədən istehsal vasitələri bazarının perspektiv inkişafı ilə əlaqədar olaraq məqsədyönlü və sistemli marketing fəaliyyəti üçün şərait formalaşma mərhələsindədir. Marketing fəaliyyəti inkişaf etmiş istehsal vasitələri bazarı və bu bazar da təkmil rəqabətin mövcud olduğu şəraitdə məqsədəuyğundur və səmərəlidir.

Ümumqəbul edilmiş formuladan (“nə satılırsa onu istehsal et, nə istehsal edilsə onu satmağa səy göstərmə” və ya “istehsal ediləni istehsal etmək deyil, satılanı istehsal etmək”) çıxış edən müasir marketingin prinsip və metodlarından istifadə edilməsi istehsal vasitələri bazarında mövcud olan və onun fəaliyyəti ilə bağlı problemlərin həllinə aktiv təsir göstərir. Burada marketing istehsal-texniki təyinatlı məhsulların yüksək keyfiyyətdə istehsalına və onların maksimum satışının təmin edilməsinə, habelə bazar paylarının artırılmasına istiqamətlənmiş bütöv iqtisadi sistem kimi başa düşülür. Fəaliyyətin təşkilinin digər növlərindən fərqli olaraq, marketing xüsusi idarəetmə konsepsiyası hesab edilir və hər şey son məqsədə - həm daxili, həm də xarici bazarlarda istehsal vasitələrinin maksimum həcmdə satışına tabe etdirilir.

İstehsal vasitələri marketinginin başlıca xüsusiyyətlərindən biri sənayedə istehsalın material və enerji tutumunun azaldılmasına istiqamətlənmiş yeni texnoloji qərarların axtarılmasından ibarətdirsə, digəri elmi-texniki tərəqqinin satılan məhsula və onun həcminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməsi ilə bağlıdır.

İnnovasiya xarakterli müasir marketingdə mühüm olan təkə bu və ya digər məhsullar üçün istehlakçılarda alış motivləri yaratmaq, istehlakçıların bu prosesə intensiv cəlb edilməsinin forma və üsullarını axtarmaqla deyil, hər şeydən əvvəl, onlarla münasibətlərin qurulması, qorunub saxlanması və inkişafı üçün bütün mümkün imkanları reallaşdırmaq, bir sözlə “istehlakçıya yaxın olmaq” fenomenini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Bununla əlaqədar olaraq biznes vahidlərinin fəaliyyət göstərdiyi xarici mühit amillərini nəzərə almaqla həm məhsula, həm də istehlak-

çılara birgə yönəlik strateji marketinq konsepsiyasını işləyib hazırlayan zaman xarici mühitin dinamik və qabaqcadan nəzərdə tutulmayan formada gözlənilməz dəyişilməsini mütləq nəzərə almaq lazım gəlir. Baş verə biləcək dəyişiklikləri ardıcıl, dəqiq sərfnəzər etmək və müvəffəqiyyətə nail olmaq üçün satıcı istehlakçı haqqında bütün nə varsa-rəqabət şərtlərini, hökumətin apardığı iqtisadi siyasəti, eləcə də bazarın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən geniş iqtisadi, sosial və siyasi makromühit amillərinin hamısını bilməlidir. Başqa sözlə, marketinqin fokusunda məhz mövcud şəraitdə istehlakçılara yönəlik strategiya durur. Yəni, tələbin formalaşmasına aktiv təsir göstərməklə istehlakçılardan üstün tutulmasını, onlara uyğunlaşma strategiyasının prioritet kəsb etməsini, “məhsulun deyil, müştərilərin sevilməsi” nəzərdə tutulur.

Bütün bunlarla bərabər, fərdi sövdələşmələr və onların xarakterini, istehsal tsiklinin uzunluğunu, müəyyən çeşiddə ehtiyatların yaradılması və saxlanmasına şəkilən xərcləri də nəzərə almaq lazım gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, sifariş portfelinin tələb olunan səviyyədə formalaşmaması və istehsalın çeşid üzrə yüklənməsinin düzgün aparılmaması ilə bağlı səhvlər, satış imkanlarının qiymətləndirilməsində meydana çıxan çətinliklər müəssisə üçün neqativ hesab olunan ciddi nəticələr verə bilər.

Bazara istehsal vasitələri çıxaran firmaların marketinq strategiyasında mühüm məqam çevik olmaq, məqsədyönlü formada kiçik seriyalarla, o cümlədən sifariş edilən nümunələr əsasında müxtəlif çeşidli məhsul istehsalına və yüksək keyfiyyətə nail olmaqdan ibarətdir.

Rəqabət mübarizəsinin kəskinləşdiyi və istehlakçı bazarının mövcud olduğu çağdaş təsərrüfat praktikasında istehsal vasitələrinin bütün istehlakçıların tələbatlarına, xüsusiyyətlərinə və davranışlarına uyğun gələn məhsulların yaradılması praktiki cəhətdən mümkün olmadığı qədər də risklidir. Öz təyinatına görə istehsal vasitələri nə qədər ixtisaslaşmış hesab olunsada, onun istehlakçıları da bir o qədər çox olar. Istehlakçıların əhatə dairəsi nə qədər çox olarsa, onların arasında istehlakın həcminə görə fərqlənələrin də sayı bir o qədər böyük olar və onların hər birisi üçün alqı-satqı şərtləri bir o qədər müxtəliflik təşkil edər. Buna görə də istehsalçı firma və müəssisələr özlərinin marketinq fəaliyyətini müəyyən istehlakçı qrupunun istehsal vasitələrinə tələbatının ödənilməsinə yönəltmək məqsədi ilə mütləq ayrı-ayrı istehlakçılar və ya istehlakçı qrupu üzrə konkret növ məhsullara tələbatın öyrənilməsi, məqsəd seqmentinin seçilməsi, bazarda məhsulların mövqeləşdi-

rilməsi kimi mərhələlərdən ibarət bazarın seqmentləşdirilməsini həyata keçirməlidirlər.

İstehsal vasitələri bazarı üçün əsas xarakterik cəhət istehlakçı firmaların böyüklüyü, əsas istehsalın ixtisaslaşması, istehlakçının işgüzar reputasiyası, istehlakçının tədiyə qabiliyyəti, alınan məmulatın texniki səviyyəsinə istehlakçının tələbkarlığı kimi mühüm seqmentasiya meyarlarının sayının nisbətən məhdud olmasından ibarətdir.

İstehsalçı firma və ya müəssisələr bazarın seqmentləşdirilməsini aparan zaman qarşılıqlı maksimum bazar mənfəətinin əldə edilməsini məqsəd qoyduqlarından “gözlənilən mənfəətin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa onun əldə edilməsi ilə bağlı kommersion və təsərrüfat riskləri də bir o qədər böyük olur və əksinə zəmanətli nəticələrə istiqamətlənmiş kiçik risklər isə sərf edilmiş vəsaitlər müqabilində aşağı səviyyəli mənfəəti təmin edir” qanunauyğunluğunun nəzərə alınması olduqca vacib əhəmiyyət daşıyır. Bu zaman aşağıdakı: uyğun olaraq firma və ya müəssisələr bazarın seqmentləşdirilməsinə lazım olan maliyyə məsrəflərini planlaşdırdıqda yuxarıda göstərilən qanunauyğunluğunun nəticəsi hesab edilən qeyri-müəyyənlikləri, eləcə də seqmentin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində səhvlərin əmələ gəlməsi ehtimalını diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar.

6. İstehsal vasitələri bazarının infrastruktur təminatı və onun təkmilləşdirilməsi meyləri

İstehsal vasitələri bazarının subyektləri hesab edilən satıcı və alıcı arasında hər iki tərəfin maraqlarını nəzərə alan qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin təmin edilməsi səviyyəsi ilk növbədə bu bazarın infrastruktur təminatından, onun inkişaf səviyyəsi və dərəcəsiindən asılıdır. Bütün sahələrdə yaranan iqtisadi problemlərin vaxtında həll edilməsi infrastrukturun normal fəaliyyəti ilə bağlıdır. Buna görə də infrastrukturun normal fəaliyyəti və yerində olması bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında çox mühüm rol oynayır. Hər hansı bir infrastrukturun və ya onun tərkibində hər hansı bir elementin olmaması müvafiq sahəyə, o cümlədən istehsal vasitələri bazarının normal fəaliyyətinə və tərəqqisinə dərhal təsir göstərir.

Bu baxımdan infrastrukturun əsas vəzifəsi səmərəli bazar mühitinin yaradılmasından ibarət olduğundan onun inkişafı istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı proseslərinin aktivləşməsinə istiqamətlənməlidir.

İstehsal vasitələri bazarının infrastrukturunu istehsalçı və istehlakçı, habelə tələb və təklif arasında “əks əlaqəni”, qarşılıqlı fəaliyyəti təmin

edir. Bütün iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyəti məhz formalaşan bu əks əlaqə mexanizminin əlverişli və məhsuldar olması dərəcəsiindən asılıdır. Deməli, istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunu, bir tərəfdən, iqtisadi subyektlər arasında fasiləsiz qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrini, digər tərəfdən isə əmtəə-pul axınlarının hərəkətinin tənzimlənməsi kimi əsas funksiyaları yerinə yetirir.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunu olduqca rəngarəngdir. Bu elementləri əlaqələndirən yeganə amil ondan ibarətdir ki, onların hər biri material axınlarının ilkin yaranma mənbəyindən (istehsaldan) son istehlak yerlərinə qədər optimal hərəkətinə xidmət göstərir.

Tədqiqat işində obyektiv olaraq istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun bütövlükdə texniki (yollar, körpülər, kanallar, limanlar, energetika, rabitə və s.), institusional (maliyyə, vergi və gömrük sistemi, banklar, əmtəə, fond və əmək birjalrı, topdanyarmarka və hərraclar, ticarət evləri, lizinq şirkətləri, konsaltinq və injirinq ximətləri, əmlak sığortası, sənaye sahələrinin ixtisaslaşmış satış strukturları, ictimai təşkilatlar və s.) və sosial (əsas peşəkar və xidmətedici heyət, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması, testləşdirmə və attestasiya, şəxsi sığorta və s.) formada tərkib elementlərinə ayrılmasının məqsədəuyğunluğu vurğulanır.

İşdə göstərilir ki, istehsal, sosial və institusional infrastruktur bir sıra ümumi və spesifik əlamətlərə malik olmalarına baxmayaraq ölkənin milli iqtisadiyyatının mövcud strukturu çərçivəsində təşkilati-iqtisadi və hüquqi nöqtəyi-nəzərdən tam formalaşmayıb.

Hal-hazırda fəaliyyəti qeyri-qənaətbəxş hesab edilən Respublika Əmtəə Birjası 9 təsisçinin və 16 üzvün, eləcə də 70-ə yaxın broker firmasının qeydə alındığı sərbəst təşkilat kimi fəaliyyət göstərsə də, yaxın və uzaq xarici ölkələrin 100-dən artıq birjalrı ilə birjallararası müqavilə bağlasa da, 2005-ci illə müqayisədə istehsal texniki təyinatlı məhsullar üzrə birja dövriyyəsi 2011-ci ildə 4 dəfə azalaraq 0,1milyard manat təşkil etmiş, birja sazişlərinin sayı 1.3 və dövriyyənin həcmi isə 7.1 dəfə artaraq 9439.7 milyard manat olmuşdur. Bu artımın 89.3%-i əsasən qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar hesabına baş vermişdir.

İstehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafında əmtəə birjasının rolunu gələcəkdə yüksəltmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir. Nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşması həm Respublika Əmtəə Birjasının iqtisadi fəaliyyət baxımından canlanmasına, onun iştirakçılarında birja ticarəti yolu ilə məhsulların reallaşmasına həvəs-

ləndirici motivlərin yaradılmasına, həm də bir sıra təşkilatları onlara aid olmayan işlərdən azad etməyə imkan verə bilər.

Məhsul istehsalçısı ilə istehlakçı arasında optimal əlaqələrin qurulması, yeni satış bazarlarının formalaşması, potensial müştərilərin cəlb edilməsi baxımından yarmarka, hərrac və sərğilər və onların vaxtaşırı təşkili həm istehsal vasitələri bazarının canlanmasında, həm də onun infrastrukturunun formalaşmasında spesifik rola malikdir.

Yeni xidmət növü kimi konsaltinq xidməti istehsal vasitələri bazarının mühüm infrastruktur elementi olmaqla bazar subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud vəziyyətinin müfəssəl təhlili və gələcək dövr üçün onların maliyyə və idarəetmə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə səmərəli tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Məsləhət xidmətinə ehtiyacın yaranması təkcə bu xidməti göstərənlərin yeni bilik, analitik təhlil apara bilmək bacarığından, metodoloji yanaşmalardan daha çox bu xidməti həyata keçirənlərin istehsal yerlərində aparıcıları texniki dəyişikliklərlə əlaqəlidir. Konsaltinq xidməti bazarı tutumlu və müxtəlif (pisləşmiş vəziyyətin düzəldilməsi, mövcud vəziyyətin yaxşılaşdırılması və yeni təkmil situasiyanın yaradılması) istiqamətlidir, lakin respublikamızda hal-hazırda bu bazar tələb olunan səviyyədə formalaşmamışdır.

İstehsal vasitələri bazarının infrastruktur təminatı sahəsində mövcud olan gerilikləri aradan qaldırmaq və inkişafa nail olmaq üçün kifayət qədər maliyyə və inzibati resurslara malik müvafiq icra strukturlarının sözügedən bazarın iştirakçılarının fəaliyyətini əlaqələndirmək, tənzimləmək və onlara nəzarət etmək məqsədilə “Azərbaycanda əmtəə bazarı infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi” haqqında kompleks proqramın hazırlanması məqsədəuyğun olardı.

7. İstehsal vasitələri bazarının infrastruktur elementi kimi məhsulyeridilişinin nəqliyyat təminatının təhlili və onun yaxşılaşdırılması yolları

İstehsal prosesinin tədavi sferasında davamı kimi şıxış edən nəqliyyat məhz material axınlarının əmələ gəldiyi ilkin məntəqədən satış zonasının hüdudları daxilində müəyyən coğrafi məkanda yerləşən son təyinat məntəqəsinə qədər səmərəli daşınmanın xarakterini müəyyənləşdirir. Nəqliyyat amilinin təsiri məhz tədavi sferasında aşkar edilir və məhsulyeridilişi sxeminin zaman və məkəncə xarakterinə əsaslı formada təsir göstərir. Daha doğrusu, nəqliyyat tədavi prosesi çərçivəsində və ya tədavi prosesi üçün istehsal prosesinin davamıdır. Belə ki, hazır məhsul bir istehsal yerindən məkəncə baxımından ondan aralı

yerləşən digər bir istehsal (istehlak) yerinə istehsal və ya şəxsi istehlak üçün daşınır. Hazır məhsul yalnız bu yerdəyişməyə məruz qaldıqdan sonra istehlak üçün hazır olur. Deməli, nəqliyyat cəmiyyətinin maddi-texniki bazasının mühüm tərkib hissəsi və ən mühüm maddi istehsal sahələrindən biri olub maddi xidmətlər göstərməklə məşğuldur.

İstehsal vasitələri bazarının optimal fəaliyyəti, bu bazarda material resurslarının hərəkəti nəqliyyat amilindən birbaşa asılıdır və onun hesabına təmin edilir.

Hazırkı şəraitdə respublikanın nəqliyyat təsərrüfatının mövcud vəziyyəti və onunla əlaqədar məhsulların nəql edilməsinə çəkilən məsrəflərin hədsiz dərəcədə yüksək olması respublikada istehsal olunan məhsulların istər dünya, istərsə də daxili bazarda rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasını şərtləndirən əsas faktorlardan biridir. Ölkədə məhsul vahidinin nəql edilməsinə çəkilən nəqliyyat xərcləri (təqribən eyni miqyaslı ərazidə) ABŞ-dan 6, Çindən isə 4.5 dəfə çoxdur. Belə bir vəziyyətin mövcudluğu, nəqliyyat xidməti bazarında stimullaşdırıcı faktorların olmaması, ehtiyatların idarə edilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli sahəsində kifayət qədər çatışmazlıqlarla izah olunur.

İstehsal güclərinin, ixtisaslaşmanın və istehsal kooperasiyasının inkişafı, həmçinin istehsal sahələrinin ilkin xammal mənbələrindən tədricən uzaqlaşması obyektiv olaraq yolda olan məhsul partiyasının həcmi artmasına gətirib çıxarır. Bu, ənənəni nəqliyyat növləri içərisində ümumi yük dövriyyəsinin 8.7 və 13.3%-ni təşkil edən dəmiryolu və avtomobil nəqliyyatı ilə (boru-kəmərlə nəqliyyatı istisna olmaqla) yükdaşımalarda da müşahidə olunur.

Son 25 ildə əsas növ xammalın ilkin yaranma mənbəyindən son təyinat yerlərinə qədər orta daşınmanın uzunluğu 30% artsa da, müqayisə aparılan 1995-2012-ci illərdə respublikamızda bu göstərici müvafiq olaraq 229.0 km, yəni 2,2 (əsasən hava və avtomobil nəqliyyatı hesabına 2.2 və 3.0) dəfə artmışdır. Yükdaşımaların artım sürətində geriləmələr müşahidə edilmiş, bir ton yükün orta daşınma məsafəsi 2012-ci ildə ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 21.9 km və ya 4.9% azalmışdır. Bu hal xüsusilə dəmir yolu nəqliyyatı üçün daha xarakterikdir. Bu müddət ərzində yük vaqonlarının orta texniki sürətinin 40 km/saatdan 45 km/saata qədər yüksəlməsinə baxmayaraq, yük vaqonlarının orta gündəlik yürüşü 230-240 km səviyyəsində qalmış, yəni nəql etmənin kommersiya sürəti mövcud 10 km/saatı keçməmişdir. Bu isə öz növbəsində vaqonların dövriyyə müddətinin mövcud strukturu ilə izah olunur: dövriyyə vaxtının təqribən 31%-i vaqonların yüklənməsi və boşaldıl-

masına, 21%-i marşrut üzrə hərəkətlərə, vaxtın qalan 48%-i isə vaqonların hərəkət yolu boyu dəmir yolu qovşaqlarında, stansiyalarındakı dayanacaqlarda qalmasına sərf edilir. Yükləmə-boşaltma işlərinin mexanikləşmə səviyyəsinin son dərəcədə aşağı olması nəqliyyatda əmək məhsuldarlığını azaldır və yüklərin daşınmasını gecikdirir.

Avtomobil nəqliyyatı ilə bir ton yükün orta daşınma uzunluğunun 1995-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 75,1 km (və ya 3.0 d), yük dövriyyəsinin isə 3.8 dəfə artmasına baxmayaraq, bu müddət ərzində avtomobil nəqliyyatı ilə məhsulların nəql edilməsinin kommersiya sürəti 6% qalxaraq ümumi halda 19-20 km/saat təşkil etmişdir. Bu isə şərtsiz olaraq yolda olan məhsulların həcmi artmasına gətirib çıxarır.

Aparılan təhlil göstərir ki, 2012-ci ildə dəmir yolu nəqliyyatında avtomobil nəqliyyatına nisbətən 16.2 dəfə (5095 milyon ton) az yük daşınsa da, bu 2000-ci illə müqayisədə 1.4 dəfə çox, 2005-ci illə müqayisədə isə 1.2 dəfə azdır. Bütövlükdə, 2012-ci ildə yük dövriyyəsinin ümumi həcmində əvvəlki ilə nisbətən 1.5% azalma müşahidə olunmuş, ayrı-ayrı nəqliyyat vasitələri ilə daşınan yüklərin həcmində (dəniz nəqliyyatı istisna olmaqla) artımlar baş vermişdir.

Bütün bunlarla yanaşı 2012-ci ildə nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsinin artım sürəti 2005-ci ilə nisbətən 15.5% bənd azalaraq 98.5% təşkil etmişdir. Əgər 2005-ci ildə nəqliyyat növləri içərisində avtomobil nəqliyyatı yük dövriyyəsinin artım sürətinə görə birinci yeri tuturdusa (127.8%), 2012-ci ildə bu hava nəqliyyatı (159.8%) ilə əvəzləndi. Müqayisə aparılan 2000-2012-ci illərdə yük dövriyyəsinin artım sürətində dəniz nəqliyyatı istisna olmaqla digər nəqliyyat növlərində artımlar müşahidə olunmuşdur. Belə ki, yük dövriyyəsinin artım sürəti dəmir yolu nəqliyyatında 23.1% bənd azalaraq 104.7%, hava nəqliyyatında 61.4% bənd artaraq 159.8%, avtomobil nəqliyyatında isə 0.5% bənd azalaraq 107.7% təşkil etmişdir.

Yüklərin nəql edilməsi ilə bağlı bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterik cəhət - ümumi ənənə-dəmir yolu nəqliyyatından avtomobil nəqliyyatına keçiddən ibarətdir. Daha doğrusu, bu, avtomobil nəqliyyatının ümumi yükdaşımalarda xüsusi çəkisinin getdikcə artması ilə xarakterizə olunur. Bütün bunlara baxmayaraq respublikamız əlaqə yollarının sıxlığı nöqtəy-nəzərdən zəif inkişaf etmişdir: avtomobil yollarının sıxlığı Avropadan 40, Rusiya Federasiyasından 32, ABŞ-dan isə 38 dəfə azdır (fərq yolların keyfiyyətsizliyi parametri üzrə bir qədər də dərinləşir). Daha doğrusu, respublikamızda 1000 km² əraziyə düşən yol 2012-ci ildə dəmir yolu üzrə 32.6 kilometr təşkil etdiyi halda, avtomobil

bil nəqliyyatı üzrə 219.3 km olmuşdur. Aparılan təhlil onu göstərir ki, son on il ərzində respublikada əlaqə yollarının uzunluğu dəmir yolu nəqliyyatına (4.9 km azalmış) nisbətən avtomobil nəqliyyatında 26.1 km artmışdır. Hətta nəzərə alsaq ki, respublika ərazisinin təqribən 35-40%-i təsərrüfat fəaliyyəti zamanı toxunulmaz qalır, istifadə olunmur, onda göstərilən rəqəmlər həm respublikamızda, həm də inkişaf etmiş ölkələrdə infrastruktur baxımından avtomobil nəqliyyatı arasında münasibəti kifayət qədər dəqiq əks etdirir.

Yükdaşımlar bazarında normal rəqabət mühiti yaratmaq məqsədilə qiymət və tarif siyasəti ilə bağlı məsələləri, yük sahibləri ilə dəmir yolu nəqliyyatı müəssisələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf formalarını (məsələn, hesablaşmaların sürətlənməsi və qarşılıqlı xidmətlərin dəyərin ödənilməsində müxtəlif üsullardan istifadə etmək üçün sənayenin baza sahələri ilə nəqliyyat müəssisələri arasında uzunmüddətli kontraktların bağlanması) özündə əks etdirən və bütövlükdə yük sahiblərinin maraqlarına cavab verə bilən birgə fəaliyyət proqramları işlənilməlidir.

İşdə qeyd edilir ki, istər yük sahiblərinin, istərsə də nəqliyyat müəssisələrinin iqtisadi maraqlarını müdafiə etmək üçün dəmir yolu nəqliyyatında yük tariflərinin Respublika Nazirlər Kabineti yanında fəaliyyət göstərən Tarif Şurası tərəfindən mütəmadi olaraq tənzimlənməsi işinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Yük tariflərinin tənzimlənməsinə nəql ediləcək yüklərin topdan və pərakəndə qiymətlərinin proporsional artmasına uyğun formada indeksləşdirmə əməliyyatlarını dövrü sürətdə aparmaqla nail olmaq mümkündür. Lakin yük tariflərinin tənzimlənməsi zamanı indeksləşdirmə əməliyyatlarının aparılması ilə yanaşı baza sahələrin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilini, proqnozlaşdırılan iqtisadi vəziyyəti, gəlir və xərclər balansını da nəzərə almaq lazım gəlir.

8. Topdansatış vasitəçilərinin fəaliyyət strategiyasının formalaşması xüsusiyyətləri

İstehsal vasitələri bazarının formalaşmasına təsir edən təşkilati amillər sırasında infrastruktur elementi kimi topdansatış vasitəçiləri aparıcı mövqeyə malikdir. Topdansatış vasitəçilərinin istehsalçılara və ya topdanticarət müəssisələrinə mənsub olmasından asılı olmayaraq məhsulötürücü şəbəkənin mühüm tərkib hissəsi hesab olunurlar. İstehsal vasitələri bazarının subyektləri arasında rəqabətin səviyyəsi, məhz bazarın formalaşması prosesini müəyyən edən infrastruktur həlqələri-

nin, xüsusilə topdansatış vasitəçi strukturların inkişaf dərəcəsi və inkişaf sürəti.

İstehsalçı firmalar tez-tez özlərinin xüsusi bölüşdürmə şəbəkələrinin yaradılması və ya hazır məhsulların reallaşdırılması üçün topdansatış vasitəçilərinin xidmətlərindən istifadə etmək dilemması ilə qarşılaşırlar. Bu gün hər bir istehsalçının əmtəə bazarında marketinq fəaliyyəti baxımından bütün təsərrüfat məsələlərini arzu edilən səviyyədə həll edən təchizat və satış təşkilatlarının xüsusi şəbəkəsinə malik olması qeyri-mümkündür. Xüsusi bölüşdürmə şəbəkələrinin yaradılması böyük həcmdə maliyyə vəsaitləri tələb etməklə bərabər satış bazarına və satışın həcminə tam nəzarət etməyə imkan verir. Buna görə də topdansatış vasitəçiləri tərəfindən istifadə olunan bölüşdürmə kanalları hazır məhsul istehsalçıları arasında hər dəfə rəqabət obyektinə çevrilir.

Hal-hazırda topdansatış vasitəçi strukturların həyata keçirdikləri satışın ərazi strukturu üzrə təhlili göstərir ki, onlar istehsal vasitələrinin 80%-ni yerli bazarlarda, 16%-dən çoxunun qonşu regionlarda, 4%-ni isə yaxın və uzaq xarici ölkələrdə satırlar. Statistik məlumatlar sübut edir ki, vasitəçilər bu gün ərzaq bazarının 65-67%, qeryi-ərzaq bazarının 75-89%, vidiotexnika məhsulları bazarının 40%-ə qədərində nəzarət edirlər.

Son iki ildə diler şəbəkələri vasitəsilə satılan məhsulların xüsusi çəkisi artmışdır. Bu sxem üzrə məhsulların satışı öz əhəmiyyətinə görə birbaşa məhsulgöndərmələrdən sonra ikinci yerdə durur. Xüsusi diler şəbəkələri vasitəsilə son zamanlar respublikamızda əsasən maşınqayırma, kimya, eləcə də yüngül və yeyinti sənayesi məhsullarının satışı həyata keçirilir.

Ticarət-tədarükat fəaliyyəti ilə bərabər topdansatış vasitəçi strukturları bir sıra digər xidmətlər, məsələn anbar sahələrinin icarəyə verilməsi (50%), yükləmə-boşaltma işlərinin aparılması (40%), istehsal avadanlıqlarının lizinq qaydasında icarəyə verilməsi (20%) və nəqliyyat ekspedisiya xidmətləri də (30%) göstərir.

İstehsal vasitələri bazarında topdansatış-vasitəçi təşkilatların vəziyyətinin təhlili göstərir ki, topdanticarət vasitəçilərinin sayına görə Rusiya Federasiyası ABŞ-dan 47 dəfə geri qalır. Ölkəmiz isə bu göstəriciyə görə adı çəkilən ölkələrin heç bir ilə müqayisəyə belə gəlmir. Mövcud geriliyi aradan qaldırmaq üçün tabeçilik əlamətindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayını ən azı 5-6 dəfə artırmaq tələb olunur. Bütün bərabər şərtlər daxilində infrastrukturun gücləndirilməsi, onun səviyyəsinin dünya ölkələri-

nin malik olduğu infrastruktur təminatı səviyyəsinə yaxınlaşdırılması, hər şeydən əvvəl, istehsal vasitələrinin topdansaş ticarəti sferasında rəqabət mühitinin yaradılması üçün lazımdır.

İstehsal vasitələrinin bazara yeridilməsi ilə bağlı strategiyanın işlənilib hazırlanması zamanı topdansaş vasitəçilərinin seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu işi sadələşdirmək məqsədilə maliyyə etibarlığı, marketinq konsepsiyası, vasitəçinin reputasiyası və işgüzar keyfiyyətləri, vasitəçilərin təşkili və texniki vasitələrlə təchizatı kimi meyarlardan istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Topdansaş vasitəçilərinin seçilməsi zamanı aşağıdakı modellərdən istifadə olunur:

- dominant modeli. Seçim zamanı istehsalçı ixtiyarı meyar, məsələn məhsulun qiyməti, firmanın imici və s. görə “pis” ticarət vasitəçisinin olması faktını ümumiyyətlə nəzərə almır;

- məhdudiyət modeli. İstehsalçı müəyyən xarakteristikalar, məsələn, biznes etikası üzrə topdansaş vasitəçilərinə məhdudiyətlər qoyur və ticarət vasitəçilərini bu prinsipə görə uçota alır;

- bölüşdürmə-seçmə modeli aparıcı, təyinedici hesab edilən hər hansı ixtiyarı bir meyarla istiqamətlənir;

- leksiqrafik model. Vasitəçilər əvvəlcə mühüm, sonra isə əhəmiyyəti baxımından ikinci dərəcəli hesab olunan meyarlara görə seçilir. Praktikada bu modeli bir çox hallarda ranqlara ayırma (ranjirovka) modeli də adlandırırlar;

- gözlənilən faydalılıq modeli. İlkin olaraq məhsul istehsalçısı ticarət vasitəçisinin seçilməsi üçün tələb olunan - lazımı hər bir meyarı iqtisadi əhəmiyyəti baxımından seçir və bu əlamətlər toplusunun topdansaş vasitəçisində olması dərəcəsini qiymətləndirir. Sonrakı mərhələdə konkret məhsul istehsalçısı üçün hər bir meyarın əhəmiyyəti dəyərləndirilir. Topdansaş vasitəçisinə istehsalçının daha çox üstünlük verməsini aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$P_{ij} = \sum_{k=1}^m W_{ik} * B_{ijk} \quad (6)$$

Burada $W_{ik} - k$ meyarına (i) istehsalçının verdiyi əhəmiyyət;

$B_{ijk} -$ hər bir k meyarı üzrə ticarət vasitəçisinin (j) qiymətləndirilməsi;

$m -$ meyarların sayı.

6. İdeal üstünlüklər modeli. Bu model, adətən, əlamətin əhəmiyyətinin onun kəmiyyət baxımından rolunun artmasına mütənəsb olaraq

artmasının bir o qədər də mütləq olmadığı halda tətbiq edilir. İstehsalçı nöqtəyi-nəzərindən topdansaş vasitəçinin ödənilməməsi dərəcəsi aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$D_{Iij} = \sum_{k=1}^m W_{ik} * (B_{ijk} - T_{ik}) \quad (7)$$

Burada $T_{ik} -$ istehsalçı (i) üçün k meyarının ideal əhəmiyyətidir.

Qərb ölkələrində geniş yayılmış kontrakt və ya korporativ əsaslarla topdansaş vasitəçilərinin respublikamızda da yaradılması olduqca vacibdir. Belə ki, respublikanın ayrı-ayrı iqtisadi regionlarında kontrakt münasibətləri əsasında üfqi inteqrasiya əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Kontrakt əsasında topdansaş vasitəçilərinin yaradılması zamanı iştirakçıların müstəqil assosiasiyalarda birləşməsi səciyyəvidir.

9. Bazara məhsulyeridilişinin idarə edilməsinin makroiqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi

Müasir iqtisadi şəraitdə istənilən təsərrüfat subyektinin kommersiya uğuru istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun kompleks inkişafı ilə yanaşı, eyni zamanda bu bazarın idarəedilməsi xüsusiyyətlərindən, daha doğrusu, mübadilə sferasında məhsulyeridilişinin, bölüşdürmə sisteminin və məhsulların hərəkətinin səmərəli təşkilindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Təsərrüfat subyektləri arasında təsərrüfat əlaqələrinin təşkili formasının dəyişilməsi ilə bağlı olaraq məhsulyeridilişinin təşkili sferası keyfiyyətcə transformasiya mərhələsindədir. İstehsalçı və istehlakçı arasında təsərrüfat əlaqələrinin mərkəzləşdirilmiş formada inzibati metodlarla tənzimlənməsinin yerini infrastruktur sistemi vasitəsilə məhsulyeridilişinin idarə edilməsi tutur.

Məhsulyeridilişinin idarə edilməsində infrastruktur komplekslərindən istifadə dövrü vəsaitlərinin dövr sürətini artırır və sənaye müəssisələrinin anbarlarında ehtiyatların həcmnin azaldılmasına köməklik göstərir, müəssisələrin tədavül xərclərini və müvafiq olaraq bu xidmətdən istifadə edən sahələrdə məhsulların maya dəyərini aşağı salır.

Hal-hazırda sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə Ümumi Milli Məhsulun 20%-dən çoxunu məhsulyeridilişinə çəkilən xərclər təşkil edir. Material resurslarının ilkin yaranma mənbəyindən son istehlak yerlərinə qədər hərəkəti ilə bağlı ümumi vaxt fondunun 90%-i onların tədavül kanallarında yığılıb qalmasına, yerdə qalan 10%-i hazır məhsul istehsalına sərf edilir. Məhsulyeridilişi ilə bağlı xərclərin tərkib elementləri

üzrə təhlili göstərir ki, xərclərin 44%-i material resurslarının saxlanması, 16%-i ekspedisiya əməliyyatlarından, 32%-i yüklərin (magistral və texnoloji) daşınmasından, 8%-i isə məhsul satışının təmin edilməsindən ibarətdir.

Əmtəlik məhsulların beynəlxalq bazarlar çərçivəsində yerdəyişməsi ilə əlaqədar əməliyyatlar milli bazarlarda analoji əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə müqayisədə daha mürəkkəb və xərc tutumludur. Əgər milli bazarlarda bu əməliyyatlara sərf olunan xərclər idxal-ixrac yönümlü məhsulların satış dəyərinin 8-10%-ni təşkil edirsə, beynəlxalq bazarlar üzrə bu rəqəm müvafiq olaraq 25-35% arasında tərəddüd edir.

Milli iqtisadiyyat çərçivəsində istehsal vasitələri bazarının, eləcə də onun infrastrukturunun formalaşması və inkişafı ilə bağlı məsələlərin həlli zamanı məhsuləridililişini təmin edən bölüşdürmə və satış kanallarının təhlili və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi zəruriliyi vurğulanır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, istehsal vasitələrinin 83.7%-i birbaşa, 8%-i əşlonlaşdırılmış, 7.9%-i isə çevik logistik bölgü kanalları vasitəsilə paylaşdırılır.

Qeyd edilir ki, istehsal vasitələrinin bölgü kanallarının seçilməsinə çoxlu sayda amillər təsir göstərir. Bu amillərdən bir qismi konkret bazarın spesifik cəhətləri ilə müəyyənləşdiyi halda, digərləri məhsulun özünün xarakteri, istehlakçıların xüsusiyyətləri, istehsalçı şirkətin imkanları, məhsulgöndərənlərin fəaliyyət növü və bazardakı mövqeyindən asılıdır.

10. İcarə münasibətlərinin mühüm forması kimi istehsal vasitələri bazarında lizinqin inkişaf istiqamətləri

Respublika iqtisadiyyatının, xüsusilə istehsal vasitələri bazarının inkişafında investisiyanın yeni forması kimi çıxış edən lizinqin əhəmiyyəti əvəzəndirilməzdir. Sənaye müəssisələrinin istehsal fondlarının yeniləşməsinə tələbatın mövcudluğu, investisiya formalarına çıxış imkanlarının olması respublikamızda lizinq bazarının inkişafını doğuran çoxsaylı amillərdəndir.

Lizinq özündə təşkilati-iqtisadi münasibətlərin ən azı üç növünü: icarə, investisiya və ticarəti birləşdirən sahibkarlıq fəaliyyəti sistemidir ki, onların da hər birinin ayrı-ayrılıqda məzmunu spesifik əmlak-maliyyə-lizinq münasibətlərinin mahiyyətini tam açıqlamağa imkan vermir. Buna görə də mütərəqqi xidmət forması kimi lizinq münasibətlərinə məhz bu üç fəaliyyət növünün sintezi kontekstindən yanaşılması daha məqsədəuyğundur.

İcarə münasibətlərinin inkişaf etmiş forması kimi lizinq əməliyyatlarının iqtisadi baxımdan əlverişli olmasını qiymətləndirmək üçün respublikamızda fəaliyyət göstərən lizinq şirkətlərinin təsərrüfat fəaliyyətini bağlanmış sövdələşmələr, lizinq müqaviləsinin obyektləri, lizinq əmlakını icarəyə götürənlər, lizinq müqavilələrinin iqtisadi effektivliyi, lizinq əmlakını göndərənlər və s. məlumatlar üzrə təhlil etmək daha məqsədəuyğundur.

Respublikamızda lizinq xidməti göstərən şirkətlərin fəaliyyətini bağlanmış sövdələşmələrin sayı və məbləği üzrə təsnifatı göstərir ki, son üç ildə kiçik (100 min manatadək) sövdələşmə əlaməti altında bağlanan müqavilələr sayca 18 ədəd olmaqla ümumi sövdələşmələrin 16.98%-i, bağlanmış müqavilələrin ümumi dəyərinin isə 6.7%-i; orta (100 min manatdan 500 min manata qədər) sövdələşmə əlaməti üzrə müvafiq olaraq 77.0; 72.6% və 67.6%-i; iri (501 min manat və ondan yuxarı) sövdələşmə əlaməti üzrə isə uyğun olaraq 11.0; 10.4% və 25.7%-ni təşkil edir. Lizinq şirkətləri əsasən dəyər baxımından iri sövdələşmələrdən 2.6 dəfə (41.96% bənd) çox olan orta həcmli sövdələşmələrin bağlanmasına daha çox meyl göstərir.

Lizinq xidməti bazarının mövcud imkanlarını qiymətləndirmək, lizinq müqavilələrinin bağlanması praktikasını öyrənmək, eləcə də respublikamızın iqtisadi inkişaf istiqamətlərini əsas götürməklə lizinq müqavilələrinin məbləği ilə bağlı siyasətin müəyyən vektorlarını aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- lizinq şirkətləri 10 milyon manat və ondan artıq həcmli iri (lizinq şirkətinin nöqtəyi nəzərindən) müqavilələrin bağlanmasına cəhd etmirlər. Çünki bu məbləğ və ondan artıq həcmli müqavilələrin bağlanması şirkətlərə yüksək mənfəət məbləği vəd etsə də, buna uyğun dərəcədə həm iqtisadi, həm də iqtisadi-siyasi xarakterli risklər də artır. Lakin buna baxmayaraq hal-hazırda lizinq əmlakını icarəyə götürən və lizinq tədiyələrinin yüksək dərəcədə etibarlı ödənilməsinə təmin edən potensial müştərilərlə (energetika və neftməşinçayırma, məşinçayırma sənaye müəssisələri) bu tipli müqavilələrin bağlanması istiqamətində intensiv tədbirlər aparılır;

- kiçik həcmli sövdələşmələrin aparılması məqsədəuyğun sayılır.

Lizinq əmlakını icarəyə götürən müxtəlif təsərrüfat subyektləri ilə iş görə zaman şirkətlər iki mümkün fəaliyyət sxeminə daha çox üstünlük verirlər: bazarda dominant vəziyyətinə malik lizinq əmlakının icarədarları ilə iri müqavilələr bağlamaq; xüsusi firmalar, geniş maliyyə imkanına malik olmayan digər sahəyə mənsub müəssisələrə münasibətdə

mütləq dərin və hərtərəfli işlənib hazırlanmış icra sxeminə malik kiçik ölçülü sövdələşmələrin tətbiqinə üstünlük vermək.

Lizinq müqavilələrinin obyektlər üzrə aparılan təhlili göstərir ki, lizinq xidməti bazarının ölkəmizdə təşəkkül tapdığı ilk illərdə xüsusi çəkisinə görə yalnız texnoloji (18.41%) və ticarət avadanlıqları (7.13%) böyük çəkiyə malik idisə, son dövrlərdə maşınqayırma texnikası (24.55%), neft məhsullarının nəql edilməsi üçün avadanlıqlar (22.18%), texnoloji avadanlıqlar (22.8%), eləcə də avtomobil nəqliyyatı (14.33%) və kompüter texnikası (13.04%) məhsulları üstünlük təşkil edirlər. Bu hər şeydən əvvəl, belə avadanlıqların kifayət qədər baha və onlara milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində böyük tələbatın olması ilə izah edilir. Buna görə də maliyyə lizinqi məqsədəuyğun olmaqla bu avadanlıqların əldə edilməsini iqtisadi cəhətdən asanlaşdırır.

Lizinqə verilən əmlakın 90.6%-i respublikadan kənarında yerləşən istehsalçı və ya məhsulqondərənlərdən alınır. Bu təbii ki, ölkəmizin mövcud iqtisadi vəziyyəti ilə alternativlik təşkil etsə də, istehsalın lizinq hesabına texnoloji cəhətdən yeniləşməsi sözsüz ki, digər növ lizinq əmlakı istehsalına rəvac verəcəkdir.

Azərbaycanın investisiya mühitində lizinq mexanizminin çatışmazlıqları və problemləri həm bu gün, həm də gələcəkdə respublikanın iqtisadi vəziyyəti və inkişaf dərəcəsi, investisiyanın mövcud mexanizminin inkişaf etdirilməsində lizinq münasibətlərinin iştirakçısı olan dövlətlərin maraq dərəcəsi ilə əlaqədardır. Bu məsələnin tədqiqi zamanı lizinq ilə bağlı problemləri həm respublika, onun iqtisadi regionları, sahəsi və lizinq xidməti bazarının məqsəd seqmenti səviyyəsində, həm də konkret lizinq şirkəti səviyyəsində qiymətləndirmək lazım gəlir.

İşdə respublikamızda fəaliyyət göstərən lizinq şirkətlərinin inkişafı baxımından onların normal fəaliyyətini təmin etmək üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı maliyyə-iqtisadi mexanizminin də inkişafı üçün müsbət şəraitin yaradılması zəruriliyi vurğulanır.

11. Azərbaycanla istehsal vasitələri bazarının tənzimlənməsi zəruriliyi

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının inkişaf etməsi ilə yanaşı istehsal vasitələri bazarının dövlət tənzimlənməsi sisteminin formalaşması aktual məsələlərdən biridir. Bu məsələnin həlli təsərrüfat subyektlərinin işgüzar aktivliyinin yüksəldilməsinə, istehsal sahələrinin optimal təşkili və bazara səmərəli məhsulyeridilişi məsələlərində dövlət idarəetmə orqanları və bazar subyektləri arasında əlverişli qarşılıqlı əlaqələrin for-

malaşmasına yönəlməklə onlar üçün iqtisadi, təşkilati və hüquqi əsas yaradır.

İstehsal vasitələri bazarının hüquqi tənzimlənməsinin yeni istehsal münasibətlərinin tələblərinə davamlı olaraq uyğunlaşdırılması, bu sahədə mövcud normativ-hüquqi bazanın sistemli şəkildə təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu davamlı prosesə təkan olaraq ölkə Prezidentinin müvafiq fərmanları ilə sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması və islahatların sürətləndirilməsi müəyyənləşdirilmişdir. Strateji məqsədlərə nail olmaq üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ardıcılıq tələb edir. Qeyd edilir ki, dövlətin əlaqələndirmə və tənzimləmə funksiyalarının gücləndirilməsi, özəl sektorun təşəbbüsünün həssas şəkildə dəstəklənməsi, daxili tələbatın dolğun ödənilməsi və ixrac potensialının gücləndirilməsi istehsal vasitələri bazarının inkişafının əsas istiqamətləridir.

Respublika ərazisində istehsal vasitələri bazarının dövlət tənzimlənməsini və məhsulyeridilişi üzrə iqtisadi proseslərin koordinasiyasını həyata keçirmək üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- istehsal vasitələri bazarının dolaylı və birbaşa tənzimləmə metodları müəyyənləşdirilməli və onların səciyyəvi cəhətləri aşkar edilməlidir;
- logistik konsepsiyaların tətbiqinə üstünlük verilməlidir;
- bazarın informasiya təminatı yaxşılaşdırılmalıdır;
- icraedici hakimiyyət orqanları ilə “potensial yaratma” qabiliyyətli topdansaş-vasitəçi subyektlərin fəaliyyəti əlaqələndirilməlidir.

12. İstehsal vasitələri bazarının optimal fəaliyyətini təmin edən tədarükat siyasəti və onun idarəedilməsi mexanizmi

Tedarük siyasətinin işlənib hazırlanması və onun həyata keçirilməsi üçün konkret strategiyanın düzgün seçilməsi istehsal proqramı, hazır məhsul satışı və material resurslarına tələbatın müəyyənləşdirilməsi kimi tədbirlər arasında əlaqənin təşkili səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Daha doğrusu, tədarükat işlərinin vaxtında aparılması satış üzrə proqnozların hazırlanmasına əsaslanmalıdır. Proqnoz istehsalçı firma və müəssisədə planlaşdırma işlərinin aparılmasında ilkin mərhələ hesab edilir. Planın dəqiq və düzgün tərtib edilməsi istehsal və əmtəəlik ehtiyatların səviyyəsini, habelə istehsal xərclərinin həcmi müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tedarükat işlərinin aparılması zamanı istehsalçı müəssisələr üçün əhəmiyyət kəsb edən vacib məqam, məhz hazır məhsulun istehsalına la-

zım olan xammal, material və dəstləşdirici məmulatların zəruri çeşidinin dəqiq müəyyənləşdirməsi ilə bağlı məsələnin konkretləşdirilməsindən ibarət olmalıdır. Başqa sözlə, istehsal üçün lazım olan bütün material resursları içərisində ilk növbədə o resurslar seçilməlidir ki, onlar hazırlanacaq son məhsulun substansiyasını təşkil etməklə texnoloji prosesin ilkin mərhələsi üçün zəruri olsun. Hər bir istehsal müəssisəsinin qarşısında duran bu vacib problemin həllində ABC təhlil metodundan istifadənin vacibliyi vurğulanır. Bu metod istehsal proqramının yerinə yetirilməsində oynadığı rola və xüsusi çəkisinə görə bəzi növ xammal və materialların tədarük edilməsi üçün bazarın kompleks tədqiqinin həyata keçirilməsinə, bəzi növ xammal və materiallar üzrə isə məhsul-göndərənlərin tapılması məqsədilə tədarükat bazarının dəqiq təhlilinin aparılmasına, tədarükat bazarında tələb və təklifin inkişaf proqnozunun aşkar edilməsinə, eləcə də potensial məhsul-göndərənlərin qiymətləndirilməsinə şərait yarada bilər.

Qeyd edilən təhlilin aparılması üçün ilkin olaraq bütün məhsul çeşidlərinin üç-A (tedarükat həcmimin 70%), B (25%,) C (5%)- kateqoriyaya bölünməsi tələb olunur. Təhlilin ikinci mərhələsində tədarük ediləcək məhsullar dəyər nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilir. Daha doğrusu, tədarük ediləcək ayrı-ayrı məhsulların ümumi dəyərinin il ərzində tədarük ediləcək bütün məhsulların dəyərinə nisbəti müəyyənləşdirilir. Bundan sonra məhsullar yenidən üç – A, B və C kateqoriyaya bölünərək hər bir kateqoriyanın qiymətləndirmə dərəcəsi əvvəlki mərhələdə olduğu kimi həyata keçirilir.

Növbəti mərhələdə istehsalçı firma və ya müəssisənin təchizat strategiyasının işlənilməsinə kömək edən meyarların seçilməsi lazım gəlir. İlk növbədə belə meyarlara: məhsulların real bazar qiymətlərində baş verən dəyişikliklər, məhsul-göndərmə imkanları, elmi-texniki tərəqqinin proseslərə təsir dərəcəsi, məhsul-göndərmələrin etibarlılığı və materialların bir-birini qarşılıqlı əvəzetməsi imkanları aid edilir.

Müasir iqtisadi şəraitdə istehsalçı müəssisə və firmalar qiymət dəyişkənliyinə daha çox həssas olduqlarından tədarük ediləcək məhsullar: A-böyük, B-orta, C-isə aşağı həddə qiymət dəyişkənliyinə məruz qalan məhsullar kimi təsnifləşdirilməlidir.

Bütün bu işlər həyata keçirildikdən sonra növbəti mərhələdə məhsulların göndərilməsi dövrüliyindən asılı olaraq onların diferensiasiyası məqsəduyğun olardı.

ABC təhlilinin aparılması zamanı məhsul-göndərmələr vaxtı yaracaq bütün mümkün risklərin nəzərə alınması tələb olunur. Belə risklər

istehlakçı müəssisələr üçün məhsulların istehlak yerlərinə çatdırılması ilə əlaqədar həyata keçirilən logistik xidmətlərin həcm və xarakterinə bilavasitə təsir göstərir. İstehlakın xarakteri, istehsal üçün material resurslarının əhəmiyyətlik dərəcəsi, məhsul-göndərmələrlə bağlı risklər və göstərilən logistik xidmətlərdən asılı olaraq materialların zəruri çeşidi dəqiqləşdirilir.

Tedarükat fəaliyyətinin ayrı-ayrı məhsul növlərinin - istehsal vasitələri istehsalı üçün əhəmiyyətli olmasını nəzərə alsaq onların göndərilməsi və saxlanması formaları: tələbatdan asılı olan fərdi (ədədi) tədarükat, ehtiyatların yaradılması ilə göndərmələr, ehtiyat yaratmadan ("dəqiq vaxtında" prinsipi üzrə) göndərmələr, təhlükəsiz risk tələb etməyən göndərmələr kimi müəyyənləşdirilməlidir.

Birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin mövcud olduğu bir şəraitdə tədarükat siyasətinin vaxtında və düzgün müəyyənləşdirilməsi tədarükat subyektlərinin özlərinin əsaslandırılmış və əməli işlərindən asılıdır. Belə işlərə aylıq məlumat forması kimi aqreqat göstəricilər üzrə məhsul-göndərmə qrafiklərinin (məhsul-göndərənlərlə birlikdə) tərtibi və kontrakt sisteminin tətbiqi aid edilir.

İstehsalın ahəngdar və fasiləsiz gedişini təmin etmək və bu əsasda satış bazarı üçün lazım olan məhsulları istehlakçı tələbinə uyğun keyfiyyətdə hazırlamaq məqsədilə zəruri material resurslarına tələbat və onun ödənilməsi mənbələri müəyyənləşdirilməli, tədarükat planı tərtib edilməlidir. İstehsalçı firmanın hazır məhsul bazarında normal fəaliyyəti məhz bu tədarükat planlarının düzgün tərtib olunması və əlverişli (rasional) reallaşdırılması dərəcəsiindən asılıdır. Tədarükat planı tərtib edilərkən qarşıya qoyulan əsas məqsəd sifariş olunan materiallara tələbatı və satış bazarının mövqeyini (mövcud vəziyyətini) qiymətləndirməklə istehsal xərclərinin aşağı salınması və istehsalçı müəssisənin ahəngdar işinin təmin edilməsindən ibarət olmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir istehsalçı firma və müəssisənin tələb olunan material resursları ilə vaxtında və yüksək səviyyədə təmin edilməsi üçün tədarükat planı texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Bunun üçün istehsalçı firma və müəssisələrdə marketing tədqiqatları əsasında istehsal olunacaq hazır məhsulun həcmi və çeşidi planlaşdırılır, son nəticədə maddi-texniki təchizat planı tərtib edilir. İstehsal yerləri və ya sahələri üçün material resurslarının tədarük edilməsi maddi-texniki təminat işinin başlanğıc və məsuliyyətli tərəfi hesab edilir.

Tədarükat təcrübəsində məhsulgöndərənlərin seçilməsi həlli vacib problemlərdəndir. Bu problemin aktuallığı təkcə müasir tədarükat bazarlarında eyni material resurslarına malik çoxlu sayda məhsulgöndərənlərin fəaliyyət göstərməsi ilə deyil, onların istehsalçı müəssisələrdə logistik strategiyanın reallaşması üçün nə qədər etibarlı əməkdaşa çevrilməsi ilə səciyyələnilir.

Məhsulgöndərənlərin seçilməsi zamanı üç əsas meyar: təklif edilən material resurslarının qiyməti, keyfiyyəti və müəssisələr (firmalar) tərəfindən alıcıların tədarükat predmetləri ilə təmin edilməsi zamanı göstərdikləri xidmətin keyfiyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədarükat siyasətinin işlənilib hazırlanması zamanı tədarükatla xüsusi istehsalın təşkili arasında seçimin aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu siyasəti istehsal müəssisələrinin maddi-texniki təchizat bölmələrinin sərəncamında olan iqtisadi metod və texniki üsullar, habelə bu sahədə beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla məhz bazar münasibətləri sisteminin tələbləri baxımından “qurmaq” lazımdır.

13. İstehsal vasitələri bazarının inkişafının proqnozlaşdırılması

İstehsal vasitələri bazarında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan istənilən təsərrüfat vahidinin səmərəli fəaliyyəti bilavasitə bazar konyunkturasının dəqiq qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasından asılıdır. İstehsal vasitələrinin konyunkturasına dövrü xarakter daşıyan və daşımayan çoxlu sayda amillər təsir göstərir. Bu amillərin qarşılıqlı fəaliyyəti tələb və təklifin bu və ya digər nisbətini, eləcə də bazarda məhsulların bu və ya digər şərtlərlə satışını müəyyən etməyə əsas verir.

İstehsal vasitələri bazarının müasir kompleks tədqiqi göstərir ki, iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində konkret əmtəə bazarının konyunkturası əhəmiyyətli dərəcədə ümumtəsərrüfat konyunkturasının, tələb və təklifin təsiri altında formalaşır.

Bazar tələbi, təklifi, konyunktura formalaşdırıcı amillər və onların əmtəə bazarının ümumi vəziyyətinə təsir konsepsiyası ona görə praktik əhəmiyyət daşıyır ki, o, istehsal vasitələri bazarının perspektiv inkişafının qiymətləndirilməsi və bu əsasda təsərrüfat strukturlarının tədarükat və satış strategiyalarının formalaşması üçün olduqca vacibdir.

İşdə istehsal vasitələri bazarının vəziyyətinin və bu bazarın normal fəaliyyətini təmin edən iqtisadi şəraitin tədqiqi əsasında idarəetmə və icra orqanlarının işini sisteməlik təşkil etmək üçün bazarın vacib hesab edilən məhsul növləri üzrə müntəzəm olaraq seçmə statistik təhlilinin

aparılmasının vacibliyi vurğulanır. Bu məqsədlə mövcud təcrübədən çıxış edərək istehsal vasitələri bazarı və onun infrastrukturunun real vəziyyətini əks etdirən və perspektiv inkişafını (əmtəə kütləsinin hərəkətini) qiymətləndirən bilən statistik göstəricilər sistemi yaradılmalıdır.

Respublikada istehsal vasitələri üzrə xüsusi ixtisaslaşmış topdansatış bazarının formalaşması və inkişaf etdirilməsinin vacib istiqamətlərindən biri də müvafiq icra strukturlarının köməyiylə topdansatış yarmarka və sərğilərin keçirilməsidir. Respublika səviyyəsində topdansatış yarmarkalarının inkişaf etdirmək üçün ticarət və sənaye müəssisələri arasında bağlanmış yaramarka müqavilələri əsasında material axınlarının hərəkətinin intensivləşdirilməsinə xidmət göstərən kredit-hesablaşma xətləri və xüsusi hesabların açılması məqsədmüvafiq olardı.

Məhsulgöndərmələr üzrə hesablaşmalar zamanı tədiyyə sənədlərinin vaxtında icra edilməsinə zəmanətin verilməsi və onun sürətinin artırılması bu gün vacib məsələlərdən biridir. Sənaye sektorunun əlverişli fəaliyyət göstərməsi məqsədilə sənaye müəssisələri və respublika büdcəsi arasında borcların yaranmaması və hesablaşmaların müvafiq qaydada aparılması üçün dövlət tərəfindən tənzimlənən veksəl sistemindən (Milli Bankda təkrar uçota, kommərsiya banklarında isə ilkin uçota alınmalıdır) geniş istifadə olunmalıdır.

Məhsulyeridilişinin və istehsal amillərinin həm ərazi cəhətdən, həm də iqtisadiyyatın sektorları arasında zəruri yerdəyişməsinə təmin etmək məqsədilə istehsal vasitələri bazarı qiymətli kağızlar və kredit resursları bazarını özündə birləşdirən maliyyə bazarı və istehsal amilləri bazarı ilə qarşılıqlı formada inkişaf etdirilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində istehsal vasitələri bazarının formalaşmasına təsir göstərən maliyyə siyasətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri dövlətin maliyyə gücünün - dövlət gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin artmasına yönəldilməsidir. Buna görə də istehsal vasitələri bazarının milli iqtisadiyyatda rolu və əhəmiyyətini nəzərə almaqla bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində vergiqoyma siyasəti elə formada həyata keçirilməlidir ki, istehsal vasitələri bazarının subyektləri ÜDM-də dövlət gəlirlərinin xüsusi çəkisinin artmasına, gizli iqtisadiyyatın “cazibə dairəsinə” düşməkdən və onun fəaliyyət spektrininin genişlənməsindən daha çox maraqlı olsunlar.

Bölgü prosesləri zamanı meydana gələn və ümumdövlət tələbatının ödənilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun formalaşması və istifadəsi istiqamətlərini müəyyənləşdirən, eləcə də bütün təsərrüfatçılıq səviyyələrini əhatə edən büdcə münasibətlərinə gəldikdə isə

2012-ci ilin yekunlarına görə dövlət büdcəsinin gəlirləri əvvəlki ilə nisbətən 10.1, xərcləri 13.1% artmış, 135.0 milyon manat profisitli dövlət büdcəsi ÜDM-də 0.3% paya malik olmuşdur.

Müasir iqtisadi şəraitdə işlənib hazırlanan maliyyə siyasətinin məqsədi ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılması və milli iqtisadiyyatın inkişafına əsaslı təsir göstərə biləcək istehsal vasitələri bazarının normal inkişafına istiqamətləndirilməlidir. Maliyyə siyasəti ölkənin maliyyə imkanları nəzərə alınmaqla işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bunun üçün tələbatın subsidiyalaşdırılması ilə istehsalın maliyyələşdirilməsi əlaqələndirilməlidir.

Daxili bazarı özünü doğrultmayan idxal yönümlü məhsullardan qorumaq və milli istehsalçıların daxili və xarici bazarlarda (istehsalın texniki baxımdan yeniləşdirildiyi, modernizə edildiyi dövrdə xüsusi ilə) müdafiəsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Daxili bazarlarda milli istehsalın nəticəsi olan istənilən növ istehsal vasitələrinin bolluğuna, onların xarici bazarlara aktiv hərəkətinə nail olmaqla yanaşı ölkə istehsalçıları və xarici tərəfdaşlara bərabər rəqabət şəraiti yaradılmalıdır.

Ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması nəticəsində xarici ticarətdə mal dövriyyəsi xeyli artmışdır. 2012-ci ildə idxalın 27.2%-i maşın və mexanizmlər, 15.2%-i az qiymətli metallar, 14,6%-i isə quru hava və su nəqliyyatı vasitələri təşkil etmişdir. Son üç il ərzində idxalda üstünlük təşkil edən maşın və mexanizmlər 1,4% bənd, quru hava və su nəqliyyatı vasitələri 3,4% bənd azalmış; az qiymətli metallar isə 1,7% bənd artmışdır. Xarici ticarətin əmtəə strukturuna nəzər yetirdikdə görürük ki, ixracatda yanacaq-enerji kompleksi, ən əsası isə neft və neft məhsulları yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Qeyri-neft ixracında ən yüksək (2.2 d) və metallurgiya sənayesi (1.7 d), eləcə də meyvə-tərəvəzdə (1.6d) qeydə alınmışdır. Yəni il ərzində ixrac olunan məhsulların 93.2%-dən çoxunun mineral məhsullar təşkil etsədə (BVF-nin hesablamalarına əsasən ötən 10 ildə Azərbaycanın qeyri-neft ixracının dünya qeyri-neft ixracında payı təqribən 2 dəfə artmışdır) son illər ixracda əsasən alüminium, pambıq, şəkər çuğundur, bitki yağları, kartof və təzə meyvələr, idxalda isə uzunmüddətli istifadə olunan əşyalar, bitki yağları, meyvə və s. məhsullar yüksək artım tempinə malikdir. Bəzi sahələrdə ixrac mallarının miqdarı azaldığı halda, məbləği artmış (ticarət balansında iri həcmli profisit yaranmasına baxmayaraq ötən ildəki səviyyədən 2.5 mlrd. dollar və ya 16.3% az), bəzilərində isə əks proses baş vermişdir (bax. cədvəl 3).

Azərbaycan Respublikasında 2000-2012-ci illər üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (milyon ABŞ dolları)

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
1. Xarici ticarət dövriyyəsi	2971,3	8558,8	54919,7	20826,9	27924	36326.9	33560.9
İxracat	1745,2	4347,1	47756,2	14699,9	21324,7	26570.9	23908.0
Xüsusi çəkisi, %-lə	58,7	50,8	86,9	70,6	76,4	73.1	71.2
İdxalat	1172.0	4211,3	7163,5	6127,0	6599,3	9756.0	9652.9
Xüsusi çəkisi, %-lə	39,4	49,2	13,1	29,4	23,6	26.9	28.8
2. Saldo (+; -)	573,2	135	40592,8	8572,9	14725,4	16814.9	14255.1
3. Adambaşına düşən xarici ticarət dövriyyəsi	0,369	1013	6255,1	2340,8	3103.5	3933.5	3586.9
İxracat	0,217	0,515	5439,2	1652,2	2370,0	2877.2	2552.2
İdxalat	0,145	0,498	815,9	688,6	733,5	1056.4	1031.6

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Azərbaycan Respublikasında istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı xeyli dərəcədə ölkədə azad iqtisadi zonaların yaradılması və inkişafı ilə bağlıdır. Respublikamızın ayrı-ayrı regionlarının əlverişli coğrafi mövqeyə və geniş istehsal potensialına malik olması baxımından azad iqtisadi zonaların yaradılması perspektivli istiqamət hesab oluna bilər. AİZ-lər xarici kapitalın ölkəyə cəlb edilməsinə, mü-tərəqqi idarəetmə üsullarının istehsala tətbiqinə, innovasiya sisteminin inkişafına şərait yaratmaqla yüksək elmtutumlu sahələrin fəaliyyətinin gücləndirilməsi baxımından səmərəli vasitədir. Ölkəmizdə “sənaye zonalarının”, “ixrac istehsalının inkişafı”, “idxalı əvəzləyən”, “sənaye parkları” formalarında AİZ-in yaradılması və formalaşması ilk növbədə dövlətin və cəmiyyətin maraqlarından meydana gəlməlidir. Bunun üçün isə AİZ-in yaradılmasını planlaşdıran proqramlar işlənib hazırlanmalı, AİZ-in istiqaməti və əsas məqsədi düzgün müəyyənləşdirilməlidir.

Respublikada inflyasiya proseslərinin inkişaf etməsinin qarşısının alınması məqsədilə təbii inhisar fəaliyyətinin (o cümlədən, məhsul və xidmətlərə qiymət və tarifləri formalaşdırmaqla) tənzimlənməsini həyata keçirmək lazımdır.

İstehsal vasitələri bazarının vəziyyətinə nəzarət işini aparmaq üçün sistemativ monitorinq sisteminin yaradılması və konsaltinq, auditor və injiniring xidməti, marketinq, sərqi-yarmarka və reklam fəaliyyətinin genişləndirilməsi təşkilati baxımdan müdafiə edilməli və həvəsləndirilməlidir.

Milli istehsalın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi, eləcə də istehsal vasitələri bazarının optimal fəaliyyətinə aktiv təsir göstərmək məqsədilə müasir marketinqin prinsip və metodlarından istifadə olunmalıdır. İstehsal vasitələrinin istehlakçıları marketinq konsepsiyalarının tətbiqindən maksimum faydalanmaq üçün öz fəaliyyətləri zamanı onlar istehsal proseslərinin texnoloji baxımdan təşkili imkanlarını əsas götürməklə yanaşı, bazarın tələbini və konkret istehlakçının ehtiyaclarını diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

İstehsal vasitələri bazarının inkişaf istiqamətləri araşdırılarkən istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi üzrə normativ-hüquqi baza və onun inkişaf etdirilməsi, məhsul istehsalçılarına onların təsir formaları və metodlarının genişləndirilməsi kimi xüsusiyyətlərin də nəzərə alınması vacibdir.

Əmtəə bazarında tələb və təklifin tənzimlənməsi vasitəsi kimi dövlət ehtiyacları üçün məhsul göndərmələr üzrə sifarişlərin yerləşdirilməsində müsabiqə sisteminin gələcəkdə inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas problemlərdən biri də məhz hazır məhsulun satışı problemidir. Tədiyyə qabiliyyətli tələbin (o cümlədən dövlət tərəfindən) məhdudluğu əmtəə bazarında təklifin genişlənməsinə imkan vermir. Dövlət tərəfindən real tədiyyə qabiliyyətli tələbin inkişaf etdirilməsi üçün onun sifarişləri üzrə hesablaşma sistemi (xüsusilə dövlət kontraktlarının sığortalanması yolu ilə) təkmilləşdirilməlidir.

Tollinq əməliyyatlarının, o cümlədən xarici firmaların dövriyyə kapitalının cəlb edilməsi formalarından biri hesab edilən daxili tollinqin inkişaf etdirilməsinə çalışmaq lazımdır.

Bununla əlaqədar olaraq istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı problemləri ilə bağlı elmi-tədqiqat işlərinin gələcəkdə də davam etdirilməsinə istehsal güclərinin inkişafı, investisiya aspektləri,

maliyyə təminatı kimi kompleks tədqiqatların aparılması kontekstindən yanaşılmalıdır.

Dissertasiyanın əsas elmi nəticələrinə dair aşağıdakı elmi əsərlər çap olunmuşdur.

1. İmanov T.İ. Material axınlarının idarəedilməsinə müasir baxış (birinci məqalə) // İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika, 1998, №3-4, s.49-53

2. İmanov T.İ. Material axınlarının idarəedilməsinə müasir baxış (ikinci məqalə) // İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika, 1999, №3, s.51-57

3. İmanov T.İ. Azad iqtisadi zona və Sumqayıt. "Sumqayıt: Ekologiya və İnkişaf" elmi-praktiki konfransın materialları, Sumqayıt, 1999, s.18-23

4. İmanov T.İ. XXI əsr Azərbaycan İqtisadiyyatına retrospektiv baxış. Azərbaycan Neft Akademiyasının 80 illik yubleyinə həsr edilmiş "Yanacaq-energetika kompleksi sahələrinin iqtisadi inkişaf problemləri" mövzusunda Respublika Elmi-Praktiki konfransın materialları, Bakı, 2000, s.48-51

5. İmanov T.İ. Marketinqin əsasları (metodik vəsait). Bakı. "Təhsil", 2003, 264 s.

6. İmanov T.İ. Azərbaycan Respublikasında istehsal vasitələri bazarının formalaşması qanunauyğunluqları // İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika, 2003, №3, s.162-165

7. İmanov T.İ. "Makrologistik sistemlərin formalaşmasının regional cəhətləri". Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin büdcə təyinatlı Elmi-tədqiqat işlərinin yekununun həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2004, s.177-181

8. İmanov T.İ. İqtisadi subyektlərin bazara məhsulyeridilişi problemləri // İqtisadi islahatlar Mərkəzinin Elmi əsərlər toplusu, 2004, №5, s.377-383

9. İmanov T.İ. Logistikanın əsasları. Dərslik. I hissə. Bakı: "Təhsil", 2005, 474 s.

10. İmanov T.İ. Logistikanın əsasları. Dərslik. II hissə. Bakı: "Təhsil", 2005, 667 s.

11. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarının infrastruktur problemləri // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin xəbərləri, 2005, №4, s.110-118

12. Иманов Т.И. Моделирование процесса закупки товаров производственного назначения // Центр маркетинговых исследований и менеджмент, 2005, №3, с.117-127

13. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarında strateji məhsullara dövlət nəzarətinin istiqamətləri // İqtisadiyyat və Audit, 2005, №5, s.42-45

14. Иманов Т.И. Каналы сбыта в системе товародвижения // Центр маркетинговых исследований и менеджмент, 2005, №5, с.56-62

15. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarının inkişafında marketinq tədqiqatlarının yeri və rolu // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin xəbərləri, 2005, №5, s.282-290

16. İmanov T.İ. Müəssisələrdə material resurslarının idarəedilməsinin logistik sistemləri. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin büdcə təyinatlı Elmi-tədqiqat işlərinin yekunun həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2005, s.211-214

17. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarının infrastrukturası: problem və perspektivlər. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin büdcə təyinatlı Elmi-tədqiqat işlərinin yekunun həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2006, s.378-381

18. Иманов Т.И. Процесс сегментирования рынка товаров производственно-технического назначения // Центр маркетинговых исследований и менеджмент, 2006, № 6, с.51-60

19. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarının formalaşmasını şərtləndirən amillər // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, 2006, №4, s.32-43

20. Иманов Т.И. Оценка эффективности экономических систем и подсистем предприятий // Риск, 2006, № 1, с.4-12

21. İmanov T.İ. Логистика как управленческая теория и система управления материальными потоками // Риск, 2006, № 2, с.79-89

22. İmanov T.İ. Sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təminatının kontrakt sistemi və onu şərtləndirən faktorlar // Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, 2007, №22, s.160-165

23. Иманов Т.И. Маркетинг-основа снабженческо-сбытовой деятельности предприятия // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, 2007, №3, s.261-269

24. İmanov T.İ. Müasir iqtisadi şəraitdə istehsal vasitələrinin tədarük edilməsinin təşkili mexanizmi // Azərbaycan Texniki Universitetinin elmi əsərləri, 2007, s.91-95

25. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarının yaradılmasının spesifik cəhətləri // Odlar yurdu Universitetinin Elmi və pedoqoji xəbərləri, 2007, №21, s.24-32

26. Иманов Т.И. Логистический инструментарий форфетирования трансфертных, политических и дебиторских рисков. "Fövqəladə hallarda təhlükəsizliyin idarə olunması" üzrə IV Beynəlxalq simpoziumun materialları, Bakı, 2007, s.241-244

27. İmanov T.İ. Azərbaycanda logistikanın inkişaf perspektivləri // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri, 2007, №2, s.67-76

28. İmanov T.İ. İstehsal vasitələrinin bölüşdürülməsi və mübadilə sisteminin inkişaf mərhələləri // İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika jurnalı, 2007, №1-2, s.41-49

29. İmanov T.İ. Logistik menecmentin marketinqlə qarşılıqlı əlaqəsi. Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi əsərləri, 2007, №1, s.172-181

30. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarı: problemlər və perspektivlər. Monoqrafiya. Bakı.: "İqtisad Universiteti", 2008, 340 s.

31. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarının dövlət tənzimlənməsi məsələləri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, 2008, №1, s.50-56

32. İmanov T.İ. Lizinq-istehsal vasitələri bazarının inkişaf istiqaməti kimi // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri, 2008, №1, s.101-110.

33. İmanov T.İ. İstehsal vasitələr bazarının formalaşması zamanı iqtisadi subyektlərin maraq və məqsədləri // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri, 2008, №2, s.119-127

34. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarının tənzimlənməsində sahələrarası balansın rolu // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, 2008, №1, s.43-52

35. İmanov T.İ. Bazar iqtisadiyyatında əmtəə tədavülünün iqtisadi təbiəti və strukturu // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri, 2008, №4, s.96-103

36. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarının nəqliyyat təminatı // Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, 2008, №5, s.165-170

37. Иманов Т.И. Логистические издержки в системе товародвижения // Международный технико-экономический журнал, 2012, №1, с.48-54

38. İmanov T.İ. Bazar münasibətləri sistemində topdansatış bazarının formalaşması və inkişafı zəruriliyi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, 2012, №2, s.31-38

39. İmanov T.İ. Biznesin qloballaşmasında logistik sistemlərin rolu. Avrasya Sosial Bilimler Forumu. Dünya Ekonomisinin Gelişim Paradigması: Piyasa ve Ötesi. Bakü, 2012, s.321-325

40. Иманов Т.И. Логистические задачи оптовых структур в рыночной экономике. Международная заочной научно-практическая конференция "Экономика и современный менеджмент: теория и практика". Новосибирск, 2012, с.27-33г.

41. Иманов Т.И. Управление торговлей средствами производства в логистической системе. VI Международная научно-практическая конференция "Экономика и управления в XXI веке: тенденция и развития" (TP-6). Новосибирск, 2012, с.34-39

42. Иманов Т.И. Маркетинговый подход к исследованию инфраструктуры. Международная научно-практическая конференция "Экономика, финансы, менеджменты: проблемы и перспективы развития". Центр экономических исследований Института фундаментальных исследований. Харьков, 2012, с.94-96.

43. Иманов Т.И. Глобальная экономика и логистическая поддержка высоких технологий. I Международная научная конференция "European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches" (Европейские прикладные науки: современные подходы в научных исследованиях). Штутгарт, 2012, с.56-62.

44.Иманов Т.И.Логистический подход к управлению товародвижением. I Международная научно-практическая конференция “Экономика и управления: анализ тенденций и перспективы развития” (АТ-1). Новосибирск, 2012, с.43-49.

45.Иманов Т.И.Основные направления развития инфраструктуры товарных рынков. Международная научно-практическая конференция “Экономика и управления:: проблемы и перспективы”.Днепропетровск, 2013,с. 139-142

46.Иманов Т.И.Управление торговлей средствами производства в логистической системе //Ежемесячный информационно-аналитический журнал, 2013, №3/1, с.37-40

47. Иманов Т.И.Основные направления снижения транспортных расходов в системе логистических издержек.International Scientific and Practical Congress. «Science engineering and economic paradigm of modern society»). Information about published articles is regularly provided to Russian Science Citation Index (Contrakt № 14393) BAZEL:2014, с.7-14

Иманов Тельман Иман оглы

Проблемы формирования и развития рынка средств производства в новых экономических условиях

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, пяти глав, заключения и списка использованной литературы.

Актуальность представленной работы, заключается в том, что проблема становления и развития адекватной рыночной экономики рынка средств производства охватывает сложный комплекс взаимосвязанных отношений. Их всестороннее изучение и системное использование имеют исключительно важное значение для реализации движущей силы рыночного механизма, более полного использования регулирующих возможности рынка, форм и методов управления рынком.

В первой главе рассмотрены теоретико-методологические основы формирования рынка средств производства. Раскрыта специфика процесса становления рынка средств производства и ее основные особенности с учетом рыночной трансформации экономики, уточнен состав субъектов, охватывающих все стадии движения ресурсов, сформулированы и анализированы факторы влияющие на формирование данного рынка.

Во второй главе, посвященной концептуальной основе обращения средств производства, выявлена экономическая природа, функции и структуры товарного обращения в условиях рыночной экономики, проанализировано на основе рыночного модели хозяйствования условия логистического равновесия процесса обращения средств производства и обосновываются принципы маркетинга в этой рынке.

Третья глава посвящена исследованию инфраструктуры обращения средств производств, показана роль транспорта в системе товародвижения, оценен современный уровень перспективного развития оптовых посредников в данном рынке, разработана стратегия их действия.

В четвертой главе оценены макроэкономические аспекты управления рынка средств производства, с учетом управления товародвижением экономических субъектов на оптовом рынке, проводится анализ особенностей лизинговой деятельности на рынке средств производства предлагаются пути их решения.

В пятой главе указаны основные приоритетные направления развития рынка средств производства в республике.

В заключении обобщены наиболее существенные результаты исследования и содержатся вытекающие из них основные выводы и практические рекомендации.

**Problems of formation and development of the market of means of
manufacture in new economic conditions**

SUMMARY

The work consists of introduction five the chapters, conclusion and list of the used literature.

The importance and urgency of the submitted work, which is given in introduction, consists that the problem and development of adequate market economy of the market of a means of manufacture are covered with a complex complex of the interconnected attitudes. Their all-round study and system use have the extremely important importance for realization of driving force of the market mechanism, more complete use of a regulating opportunity of the market, forms and methods of management of the market.

In the first chapter the theoretical-methodological bases of formation of the market of a means of manufacture are considered. The specificity of process of the market of means of manufacture and its basic features is opened in view of market transformation of economy, the structure of the subjects covering all stage of movement of resources is specified, are formulated and analysed the factors influencing formation of the given market.

In the second chapter devoted conceptual basis of the reference of a means of manufacture, are revealed and the functions and structures of the commodity reference in conditions of market economy are proved of an economic nature, are analysed on the basis of market model of managing of a condition logistical of balance of process of the reference of means of manufacture and the principles of marketing in this market are proved.

The third chapter is devoted to infrastructural research of the reference of means of manufacture, the role of transport in system good movement is shown, the modern level and perspective development of the wholesale intermediaries in the given market is appreciated, their strategy activities are developed.

In the fourth chapter are appreciated macroeconomical aspects of management of the market of means of manufactures, in view of management good movement of the economic subjects and research of questions of organization of trade in means of manufacture in the wholesale market, the analysis of features of leasing activity in the market of means of manufactures and problems of development of leasing will be carried out offer ways of their decision.

The basic priority directions of development of the market of a means of manufacture in republic are specified in the fifth chapter.

In the conclusion the most essential results of research are generalized and the basic conclusions, following from them, and practical recommendations contained.

Kağız formatı 60x84, 1/16

Fiziki çap vərəqi 3,3

Tiraj 100

ADNA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**МИНИСТРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ НЕФТЯНАЯ
АКАДЕМИЯ**

На правах рукописи

ТЕЛЬМАН ИМАН ОГЛЫ ИМАНОВ

**ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ РЫНКА
СРЕДСТВ ПРОИЗВОДСТВА В НОВЫХ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ**

5308.01. – «Общая экономика»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
наук по экономике

БАКУ – 2015